

Indholdsfortegnelse

Indledning	2
Om Kierkegaards kristendomsforståelse (I)	3
Om Kierkegaards kristendomsforståelse (II)	7
Om kirkestormen	10
Om Kierkegaards journaler	13
Om Kierkegaards psykologi	16
Om 'den enkelte'	19
Om inderlighed	22
Om livsholdninger	25
Om Kierkegaards antropologi	28
Om lykke	31
Om åndløshed	34
Om eksistens	37
Om dialektik	40
Om videnskab	43
Om evigheden	46
Om Kierkegaards skrivekunst	49
Om kærlighed	52
Om Kierkegaards sag	55
Om enfoldighed	58

Indledning

Søren Kierkegaard var en dansk forfatter, der blev født den 5. maj 1813. Som 25-årig arvede han i 1838 en formue, der gjorde ham økonomisk uafhængig resten af livet. I 1840 tog han teologisk embedseksamen og forlovede sig. I 1841 afbrød han forlovelsen. Fra 1843-46 udgav han en række livsfilosofiske bøger, hvoraf flere er af enestående litterær kvalitet. I 1846 blev han genstand for en pressehætz, som han aldrig kom sig over. De følgende år fordybede han sig i religiøse spørgsmål og udgav flere bøger indeholdende en kontroversiel kristendomsforståelse. I sit sidste leveår påbegyndte han et opgør med folkekirken om dens kristendomsforkyndelse. Det blev afbrudt af hans død den 11. november 1855.

På de følgende sider uddybes ovennævnte resumé af Kierkegaards liv og forfatterskab.

www.sksor.dk

Om Kierkegaards kristendomsforståelse (I)

Søren Kierkegaard opfattede sig primært som religiøs forfatter, bl.a. fordi kristendommen er et tema i hans forfatterskab lige fra begyndelsen. Han skrev også om mange andre ting, men altid med tanke på, hvordan det forholder sig til det at blive kristen. I de sidste år af sit relativt korte liv - han blev kun 42 år gammel - skrev han udelukkende med det formål at gøre opmærksom på, hvad kristendom er. På den baggrund er det nærliggende at indlede med en omtale af nogle hovedpunkter i hans kristendomsforståelse.

Inden vi går til sagen, kan det være nyttigt med nedenstående oversigt over de ti vigtigste ting om kristendommen, jf. www.kristendom.dk:

1 *Jesus Kristus*. Kristendommens stifter er Jesus. Ifølge evangelierne levede Jesus i de tre første årtier efter år 0. Først i de sidste par år af sit liv trådte han offentligt frem. Han blev arresteret af det jødiske præsteskab for Gudsbespottelse, men henrettet af den romerske besættelsesmagt for at være oprører.

2 *Treenighed*. Tidligt i kristendommens historie opstod den overbevisning, at den Gud, som havde skabt verden og udvalgt det jødiske folk nu havde vist sig i Jesus' skikkelse. Ved sin opstandelse havde han vist, at han var Guds søn. Efter sin himmelfart gav Jesus den guddommelige kraft videre til sine tilhængere. Denne kraft kaldes i Det Nye Testamente for Helligånden. Gud viser sig altså som skaber, Jesus Kristus og Helligånd.

3 *Kirken*. Fællesskabet af Kristus-troende kaldes kirken. Kirkens udgangspunkt er gruppen af Jesus' disciple. I løbet af de første århundreder efter Jesus' virksomhed etablerede kirken sig i Romerriget, og der opstod en organisation med præster og biskopper.

4 *Gudsriget*. Det centrale i Jesus' forkyndelse var Gudsriget, dvs. den tilstand, hvor det onde er overvundet og Gud alene hersker i verden. Jesus forkyndte, at dette rige var kommet nær med ham, og tegnene var hans helbredelser, uddrivelser af dæmoner og tilgivelsen af menneskers synder. Engang skal Gudsriget blive en altomfattende virkelighed i et evigt liv ved Jesu genkomst. Det er kristen tro, at man skal opstå til dette liv.

5 *Dåben*. De første kristne brugte dåben som et ydre tegn på, at man tilhørte Jesus. Dåben blev altså adgangen til kirkens fællesskab. I dåben blev den troendes tidligere liv så at sige rensat væk, og man kunne begynde det nye liv som kristen. I den tidlige kristendom var dåben en voksendåb, men efterhånden blev dåb af spædbørn den almindelige praksis.

6 *Nadver*. Jesus' sidste måltid med disciplene, inden han blev taget til fange, var det jødiske påskemåltid. Og dette måltid brugte Jesus til at fortælle sine tilhængere, at han efter sin død ville være tilstede i det brød og i den vin, som måltidet bestod af. Nadveren er derfor både et måltid til minde om Jesus, men også det måltid, hvori den kristne får del i det, han har gjort for mennesker.

7 *Gudstjeneste*. Den kristne gudstjeneste voksede frem af det nadvermåltid, som man hver søndag mødtes til. Nadveren har stadig en betydelig placering i de fleste kirkesamfund verden over. Andre vigtige dele af gudstjenesten er Fadervor og prædikenen.

8 *Synd*. Synd betyder egentlig "adskillelse" og er betegnelsen for de vilkår, mennesket lever under. At mennesket selv vil gøre sig til herre over sit liv, tænker og handler egoistisk, betegnes som synd. Synden sidder i menneskets onde vilje, som er imod Guds vilje. Fortællingen om Adam og Eva, der spiser af kundskabens træ, er den mytiske forklaring på syndens virkelighed.

9 *Frelse*. Den kristne lære om frelse har Jesu død og opstandelse som baggrund. Jesu død ses som en stedfortrædende lidelse, idet han dermed har taget menneskets synd og det onde på sig. Og ved sin opstandelse fra døden har Jesus sprængt syndens og det ondes magt over mennesket. I troen på, at dette er sandt, ved at lade sig døbe og modtage nadveren har den enkelte del i frelsen og opstår engang til evigt liv i Gudsriget.

10 *Kærlighedsbuddet*. "Du skal elske din næste som dig selv" står der i Matthæusevangeliet. I Jesus' forkyndelse knyttes budene fra Gammel Testamente om kærlighed til Gud og kærlighed til næsten sammen til at være et.

Kierkegaards kristendomsforståelse udviklede sig over tid. Der er væsentlig forskel på hans kristendomsforståelse i første del af forfatterskabet og i anden del af forfatterskabet. I denne og flere af de følgende artikler redegøres især for Kierkegaards kristendomsforståelse i anden del af forfatterskabet, fordi det er den, der er tankevækkende i forhold til, hvad der normalt forstås ved kristendom og det at være kristen.

Kierkegaard sondrede mellem spørgsmålet om hvad kristendom er og spørgsmålet om dens sandhed.

Svaret på spørgsmålet om hvad kristendom er fremgår af Det Nye Testamente, og han advarer udtrykkeligt mod at søge oplysning i lærde teologiske værker, for de fremstiller kristendommen i menneskenes interesse i stedet for i Guds interesse. Kristendom i menneskenes interesse er en formildet udgave af kristendommen, mens kristendom i Guds interesse er 'eksistens-meddelelse', dvs. en opfordring til ethvert menneske om at handle og opføre sig på en bestemt måde.

Spørgsmålet om kristendommens sandhed kan ikke besvares. Kernen i kristendommen er den mod al sund fornuft stridende påstand, at Gud for 2000 år siden manifesterede sig i rum og tid: Jesus var enheden af Gud og et enkelt menneske. Det er en så absurd påstand, at al bevisførelse kommer til kort. Naturvidenskaben kan ikke hjælpe, fordi den kun beskæftiger sig med det, der kan måles og vejes. Og kristendommens historie kan heller ikke bruges til noget, for selv om milliarder af mennesker har tilsluttet sig kristendommen, kan antallet af tilhængere aldrig være et sandhedskriterium. Ifølge Kierkegaard er der kun ét bevis for kristendommens sandhed, det er troen på den.

Kierkegaard troede på, at Jesus var Guds søn, jf. pkt. 1 ovenfor. Men det er mindst lige så vigtigt, at Jesus også var et enkelt menneske, som havde behov for at spise og drikke og sove osv. *Mennesket* Jesus er vigtigt, fordi det er menneske-ligheden, vi har tilfælles med ham. Hvis man kun betragter Jesus som Guds søn, bliver forholdet let abstrakt og uforpligtende. Så forfalder man til at beundre ham som et overjordisk væsen, som vi ikke har noget til fælles med. Hvis man derimod lægger vægt på, at Jesus var et menneske af kød og blod, bliver han en person, der kan være eksempel for os andre. For Kierkegaard er det afgørende, at Jesus ikke bare var et overnaturligt væsen, men også et virkeligt menneske, hvis liv her på jorden kan tjene som forbillede.

Ifølge Det Nye Testamente levede Jesus uselvvisk. Han søgte hverken magt eller ære eller rigdom. Han færdedes blandt fattige og udstødte og hjalp dem, som han mødte på sin vej. Det er på den baggrund Kierkegaard hævder, at kristendom kræver selvfornægtelse.¹ Til det at være kristen kræves, at man *frivilligt* giver afkald på denne verdens goder. Det er selvfornægtelse at sælge, hvad man ejer og give pengene til de fattige. Hvis nogen slår dig på den ene kind, er det selvfornægtelse at vende den anden til. Det er selvfornægtelse at bede for sine fjender osv. For at gøre en lang historie kort endte Kierkegaard med at skrue fordringen til det at være kristen så højt op, at det kun er martyrer, der fortjener prædikatet, dvs. mennesker, der bliver slået ihjel på grund af deres religiøse tro. Med denne definition bragte han sig på kant med folkekirken og den officielle kristendomsforkyndelse, fordi definitionen reducerer alle andre end martyrer til 2. rangs kristne. Kierkegaard var den første til at indrømme, at ikke ret mange kan leve op til kristendommens vidtgående krav om selvfornægtelse, - heller ikke han selv! Det er et ideal, vi kan stræbe efter, men derfor skal det alligevel frem, at kristendom først og fremmest er selvfornægtelse. Det skal siges højt og tydeligt, også i kirken, for at vi som mennesker kan ydmyge os under det og forstå, hvor meget vi har brug for tilgivelse.

Kierkegaard var helt klar over, at hans kristendomsforståelse er streng for ikke at sige menneskefjendsk, men anderledes kan det ikke være, hævder han, for ifølge Det Nye Testamente er det at være kristen lige det modsatte af almindelig menneskelig livsførelse. Ganske vist hjalp Jesus mennesker, der var ramt af sygdom og ulykke, men det var ikke derfor, han kom til jorden. Jesus kom først og fremmest til jorden for at frelse menneskene med henblik på evigt liv i gudsriget. Det er på den baggrund

¹ Her brugt som synonym for Kierkegaards udtryk: 'at afdøe'.

Kierkegaard hævder, at kristendommen ikke er til for dette livs skyld, men for det næste.

Kierkegaard var ikke meget for fællesskab, jf. pkt. 3 ovenfor, og slet ikke om kristendom, fordi kristendom er en personlig sag mellem Gud og den enkelte. Det er som enkeltperson, vi fødes med den opgave at blive kristen, og det er som enkeltperson, at kristendommen stiller os et evigt liv i udsigt. Ordet menighed i betydningen en forsamling af kristne tager glæderne på forskud, for om menighedens medlemmer er kristne bliver først afgjort på den yderste dag, når hver enkelt skal stå til regnskab. Til sidst gik han så vidt, at han frarådede folk at gå i kirke. Det var mest på grund af uenighed om forkyndelsen, men det har formentlig også spillet ind, at en gudstjeneste er fællesskab, fællesskab er mængde, og i mængden er den enkelte længst væk fra at være sig selv.

Kierkegaard var med på, at det er kristen tro, at vi skal opstå til et evigt liv ved Jesus' genkomst, jf. pkt. 4 ovenfor. Men hvis der i det anførte ligger, at det er lutter lagkage, ville han utvivlsomt protestere. Kristendommens løfte om evigt liv er nemlig både fantastisk og skræmmende. Det er fantastisk, fordi evigt liv i gudsriget er det største gode, et menneske kan opnå. Men man får ikke del i det blot ved at lade sig døbe og deltage i nadveren, jf. pkt. 9. Kristendommen er nemlig også 'den frygtelige alvor', at i dette liv afgøres vores evige liv. I evigheden er det umuligt at blive kristen, for dér falder afgørelsen, og den angår netop, om man *har* været det.

Så meget til foreløbig orientering om Kierkegaards kristendomsforståelse. Eftertiden har bl.a. kritiseret ham for, at han ikke tog tilstrækkeligt hensyn til, at fremstillingen af kristendommen i Det Nye Testamente er præget af forventningen om gudsrigets snarlige genkomst. Som bekendt er det en forudsætning, der har vist sig ikke at holde stik. Ligeledes er det blevet kritiseret, at hans udvælgelse af skriftsteder fra Det Nye Testamente er ensidig, og at han ikke havde sans for det fællesskab, der hører med til at være kristen. Endelig er det blevet fremført, at hans kristendomsforståelse er præget af hans medfødte tungsind og en streng religiøs opdragelse.

Om Kierkegaards kristendomsforståelse (II)

En af Kierkegaards indvendinger mod datidens folkekirke var, at man kun prædikede over de skriftsteder i Det Nye Testamente, der gjorde det muligt at servere en sirupsagtig kristendom for kirkegængerne. På samme måde er det gået med hans egne skrifter i den forstand, at der i mange år har været en tendens til kun at formidle de dele af forfatterskabet, som en sekulariseret eftertid formodes at efterspørge. Det er uheldigt, fordi Kierkegaards kristendomsforståelse har karakter af 'opdagelse', altså en helt ny fortolkning af kristendommen. Denne artikel handler om, hvad det var, han opdagede.

I den første del af forfatterskabet har hans kristendomsforståelse et digterisk og akademisk præg, hvor han som nævnt bl.a. var optaget af betydningen af kristendommens grundpåstand, altså det forhold, at Gud for 2000 år siden angiveligt manifesterede sig i rum og tid i skikkelse af Jesus. I første del af forfatterskabet har hans kristendomsforståelse ikke meget med hverdagslivet at gøre. På toppen af sin forfatterkarriere blev han imidlertid genstand for en pressehetz. Adskillige år senere beskrev han den som 'katastrofen i mit offentlige liv', og det er næppe muligt at overvurdere, hvor ondt det gjorde at være til spot og spe i hele København. Imidlertid er intet så skidt, at det ikke er godt for noget, og ifølge ham selv var hetzen med til at bringe ham på sporet af en ny kristendomsforståelse. Den blev et hovedtema i anden del af forfatterskabet og kan sammenfattes som følger:

Som Jesus' liv er beskrevet i det Nye Testamente blev han 'foragtet, forfulgt, forhånet, bespottet, bespyttet, hudflettet, mishandlet, korsfæstet', og da Jesus som kristen er den første blandt ligemænd, ligger konklusionen ifølge Kierkegaard lige for: at være kristen er at lide. Det er kort sagt, hvad hans 'opdagelse' går ud på.

Lidelse skal forstås ganske bogstaveligt, og det kan både være fysisk og psykisk lidelse. Til gengæld er det ikke al lidelse, Kierkegaard taler om. Smerter som følge af et brækket ben har ikke noget med kristendom at gøre. Man kan naturligvis godt bede Gud om at slippe for dem, men så er vi tilbage i siruppen. Tilsvarende med mange andre af livets genvordigheder: 'Trøst for jordiske lidelser har kristendommen ikke, idet den antager, at den kristne i denne henseende intet frygter', hedder det i en optegnelse fra 1847. Kierkegaard taler kun om den lidelse, som et menneske *frivilligt* tager på sig. Lidelse i kristen forstand har frivilligheden som sit afgørende kendetegn. Der var således ingen, der tvang Jesus til at leve fattigt og foragtet, og det var også frivilligt, at han lod være med at gifte sig og stif-

te familie. Der var heller ingen, der tvang ham til at erklære sig for Guds søn, og hvis han havde ladet være, var han uden tvivl sluppet for den frygtelige lidelse at blive korsfæstet. Tilsvarende med disciplene; det var frivilligt, at de opgav deres familie og arbejde for at følge Jesus, og det endda selv om han advarede om, at de ville komme til at lide meget.

Ifølge Kierkegaard fører Jesus' forkyndelse uundgåeligt til lidelse, fordi kernen i forkyndelsen er en opfordring til vidtgående selvfornægtelse, jf. Lukas 14.25-27. Den sande kristne begærer intet i denne verden, han lever, men nærmest som om han var død, som en afdød. Som Kierkegaard læste Det Nye Testamente må en kristen aldrig bruge magt, men skal finde sig i uretten, indtil den anden part ikke kan holde ud længere at øve uret. At det i praksis vil overlade verden til volds mænd og tyranner i en uoverskuelig fremtid synes ikke at have gjort indtryk på ham.

Den kristne lidelse er ikke kun den, der følger umiddelbart af en konkret selvfornægtende handling, men i lige så høj grad den lidelse, der kommer oveni på grund af omgivelsernes uforståenhed eller forargelse. Kierkegaard oplevede det selv i det små, f.eks. da han angiveligt af religiøse grunde så sig nødsaget til at slå op med den pige, han elskede. Det blev fordømt af alt og alle. Da han senere i den bedste hensigt kritiserede et satirisk ugeblad for at fremme samfundets moralske opløsning, blev det belønnet med, at han blev gjort til grin for hele byen. Som et tredje eksempel kan nævnes, at da han i oprigtig bekymring for befolkningens religiøse ve og vel udgav en bog, der gik i rette med folkekirkens kristendomsforkyndelse, blev det mødt med definitiv udelukkelse af det gode selskab. Men for at gøre en lang historie kort er - ifølge Kierkegaard - lidelse og det at være kristen to sider af samme sag. Lidelse er den måde, kristendommen *nødvendigvis* må komme til udtryk på i denne verden, fordi den er modsætningen til evigt liv i Gudsriget.

Ved at sætte lighedstegn mellem kristendom og lidelse er det klart, at en kristen bliver et sjældent syn. Ifølge Kierkegaard havde han aldrig mødt en kristen i streng forstand, og det er ikke uden grund, at han flere gange understregede, at han heller ikke selv var det. Således foreligger der ikke noget om, at han bad for den journalist, der var hovedmand bag pressehetzen, selv om Jesus opfordrer til at bede for sine fjender. Ligeledes brugte han størstedelen af sin formue på at leve dyrt og flot i stedet for at give pengene til fattige. Han brød heller aldrig med sin far og mor, men var tværtimod meget ked af det, da hans mor døde, og han elskede sin far så højt, at de fleste af hans mange opbyggelige taler er tilegnet 'Michael Pedersen Kierkegaard, forhen husekræmmer her i byen'.

Med sin kristendomsforståelse havde Kierkegaard da heller ikke til hensigt at gøre sine medmennesker ulykkelige eller presse dem til noget, de ikke havde lyst til. Tværtimod understregede han, at man aldrig må opsøge lidelse, for den er ikke et mål i sig selv. Den kristne lidelse er en følge, en konsekvens af at leve og handle på den måde, som Jesus opfordrer til, og kan man ikke det, skal man nøjes med lavere former for gudsdyrkelse. Således bestod Kierkegaards egen gudsdyrkelse fortrinsvis i bøn og bibellæsning. Den, der derimod føler 'åndens vidnesbyrd', bør ikke undlade at leve som Jesus opfordrer til i Det Nye Testamente, for i så fald påtager man sig ikke den medfølgende lidelse for lidelsens skyld, men for ikke at svinge sin kristne tro.

Kierkegaard lagde meget vægt på, at ét er, hvad kristendom er, noget andet er at leve op til den. Selv om vi som almindelige dødelige ikke kan leve op til den, fordi intet er den menneskelige natur mere imod end at tage lidelse på sig, bør det ikke forhindre os i at være ærlige. 'Så meget skylder vi Gud', hedder det i en journaloptegnelse fra 1850, 'at idealet bør høres, at det dog bør bringes i erindring, at vi til dagligt lever på en måde, der er langt mindre anstrengende end det, der egentlig kræves ifølge Det Nye Testamente'. Hermed er vi fremme ved Kierkegaards afsluttende opgør med den officielle kristendomsforkyndelse, hvor han med adresse til folkekirken krævede redelighed. Det kan man læse mere om i den følgende artikel.

Kierkegaards 'opdagelse' er ikke alene blevet kritiseret; den er blevet mødt med hovedrysten. Allerede i samtiden blev den anset for at være overdrivelse, og i eftertiden er den blevet fejlet af bordet bl.a. med henvisning til, at den er sublimeret masochisme eller udslag af hans stadig mere udtalte misantropi. En vigtig teologisk kritik går ud på, at han ved at sætte lighedstegn mellem kristendom og lidelse ser bort fra næstekærlighedsbuddet i Matt. 22.39, som er det, de fleste forbinder med i kristendom.

Om kirkestormen

'Vrede er en mørk lidenskab, men deraf følger ikke, at der jo også kan gives en ædel vrede' skriver Kierkegaard i en roman i første del af forfatter-skabet. Vrede var også drivkraften i det angreb, han kort før sin død i 1855 rettede mod folkekirken, men om man vil kalde den ædel afhænger af øjnene, der ser.

Grundlæggende bunder angrebet, der senere er blevet kendt som kirkestormen, i to forskellige syn på, hvad kristendom er. Begge parter var enige om, at Jesus var Guds søn, men herefter skilles vejene. Ifølge Kierkegaard er kristendom først og fremmest selvforståelse. Biblens beretning om Jesus' jordiske liv er en opfordring til efterfølgelse. Biblen er 'eksistens-meddelelse', dvs. en opfordring til hver enkelt menneske om at stræbe efter at omdanne sit liv i lighed med Jesus' liv. I folkekirken på Kierkegaards tid fokuserede man i stedet på kristendommens budskab om Guds kærlighed og tilgivelse; vel er vi mennesker egoistiske og lette at friste, men alligevel er der håb, fordi Jesus er den store forsoner, der med sin død påtog sig ansvaret for alle menneskers fejl og mangler.

Kierkegaard var ikke afvisende over for folkekirkens udlægning, hvilket bl.a. fremgår af hans egen beskrivelse af kristendommen som 'mildhed i strenghed'. Men hvis man lukker øjnene for strengheden, dvs. kristendommen som en etisk praksis, der rækker langt videre end til blot at sørge for sit afkom og familiens bedstemor, reducerer man den til sødsuppe og uforpligtende søndags-højtidelighed. Og ifølge Kierkegaard var det netop problemet i en nøddeskal. Anført af folkekirkens førstemand, biskop Jakob Peter Mynster, sekunderet af professor i dogmatik Hans Lassen Martensen, lyksaliggjorde man efter Kierkegaards mening befolkningen i den indbildning, at Danmark var et kristent land, hvor alle nærmest pr. automatik var kristne. Hermed blev kristendommen udvandet og befolkningen vildledt til at tro, at alt var i den skønneste orden.

På den baggrund antydede Kierkegaard i INDØVELSE I CHRISTENDOM, der udkom i 1850, at gejstligheden anført af kirkens førstemand i det mindste burde indrømme, at folkekirken så at sige kun forkyndte halvde-len af kristendommen. Det var hverken biskoppen eller den dogmatiske professor imidlertid enig med ham i. Efter INDØVELSE I CHRISTENDOM blev Kierkegaard lagt på is, og i de toneangivende kirkelige kredse blev han fra da af betragtet som en teolog, der var bedst til at skide i egen rede.

I 1854 døde den da 78-årige biskop uden at have indrømmet noget som helst. Og ikke nok med det. Ved en mindegudstjeneste i Christiansborg Slotskirke omtalte professoren ham som sandhedsvidne og indskrev ham i 'den hellige kæde af sandhedsvidner, som strækker sig gennem tiderne fra apostlenes gerninger'. Det er uvist, om professorens skamros af den afdøde biskop også var tænkt som en provokation af Kierkegaard, men under alle omstændigheder blev det dråben, der fik bægeret til at flyde over. I et læserbrev i en avis indledte han kirkestormen med at gøre opmærksom på, at hvor biskoppen havde levet et behageligt og nydelsesrigt liv, er et sandhedsvidne ifølge biblen en person, der bliver hudflettet, mishandlet og slæbt fra det ene fængsel til det andet for til sidst at blive korsfæstet. Efter lidt yderligere avisskriveri fortsatte Kierkegaard sit angreb på folkekirken i en række flyveblade, som han udgav under fællestitlen ØJEBLIKKET. I alt nåede han at skrive ti flyveblade, hvori gejstligheden blev hudflettet i et omfang, der hverken er set før eller siden.

Mest kendt er vistnok 'novellen' i ØJEBLIKKET nr. 7 om den nyuddannede cand. teol. Ludvig From, der søger. Og når det er en cand. teol., der søger, er man jo ikke i tvivl om, hvad det er, han søger. Det er naturligvis Guds rige, som man jo skal søge *først*, jf. Matt. 6.33. Men det er det så alligevel ikke. Det han *først* søger er nemlig et embede, og inden da er han for øvrigt *først* blevet forlovet. Da han endelig får tilbudt en stilling, er han på nippet til at trække sin ansøgning tilbage, fordi lønnen viser sig at være mindre, end han havde regnet med. - Mange artikler i ØJEBLIKKET er skrevet med al den skarphed og ironi, som Kierkegaard var en mester i. De er lige til at gå til, fordi det højtlærde og omstændelige, der forekommer i en del af hans bøger, er begrænset til et minimum.

For god ordens skyld skal nævnes, at ifølge Kierkegaard drejede hans angreb sig ikke om forskellige syn på kristendommen, men om redelighed. Enhver præst vidste jo udmærket godt, at Det Nye Testamente stiller skrappe krav til selvfornægtelse, jf. f.eks. Lukas 14.26-27, men det blev aldrig nævnt med ét ord i kirken dels af frygt for at skræmme kirkegængerne væk, dels fordi det ville bringe præsten selv i forlegenhed. Ifølge Kierkegaard skulle kirken også oplyse om de strenge krav til det at være kristen i stedet for kun at tale om Guds kærlighed og tilgivelse. Om man så ville helt afskaffe kristendommen, var han i princippet med, men det skulle ske åbent og ærligt. Derimod ville han under ingen omstændigheder deltage i den officielle gudsyndelse, fordi kun ved fortielse og udeldelse formåede kirken at give den skin af at være identisk med Det Nye Testaments kristendom.

I dag har Kierkegaards angreb på folkekirken kun historisk interesse. For det første kan alle nu læse og dermed danne sig sin egen mening om, hvad kristendom er. Det kunne man ikke på Kierkegaards tid, hvor en stor del af befolkningen var funktionelle analfabeter, og hvor kirken derfor var det sted, hvor man primært blev oplyst om, hvad kristendom er.

For det andet bliver der i dag læst væsentligt mere op af Det Nye Testamente under gudstjenesterne i løbet af året, end der gjorde på Kierkegaards tid.²

Kierkegaards angreb på folkekirken er blevet kraftigt kritiseret. I samtiden vakte hans negative omtale af den afdøde biskop skandale, fordi biskoppen i sagens natur ikke kunne forsvare sig. Endvidere er det blevet kritiseret, at ved at skære alle præster over én kam foretog Kierkegaard en uacceptabel generalisering. Vel var der 'levebrøds-præster', men for langt de fleste var præstegerningen et kald. Den skarpeste kritik går ud på, at kirkestormen var en mentalt syg mands værk, og at det havde været bedre, om han var død et par før!

www.sksor.dk

² I nogle optegnelser fra 1850, især NB 21:92, er Kierkegaard inde på, at der blev læst for lidt op af Det Nye Testamente under gudstjenesten. I optegnelsen foreslår han, at med henblik på at give kirkegængerne mulighed for at danne sig et mere rigtigt billede af, hvad kristendom er, burde hele eller i hvert fald størstedelen af Det Nye Testamente læses op i løbet af kirkeåret. Det blev i et vist omfang imødekommet med indførelsen af 2. tekstrække i 1885, uden at der dog er grundlag for at fastslå, at det var foranlediget af Kierkegaards forslag. Det ville ellers have været en flot posthum gestus og en elegant måde at vende den anden kind til den mand, der 30 år tidligere havde kritiseret folkekirken sønder og sammen.

Om Kierkegaards journaler

Kierkegaard skrev dagbog det meste af sit liv. Dagbøgerne fra ungdomsårene og den første del af voksenlivet skal man være forsker for at interessere sig for. I 1846 påbegyndte han en ny række dagbøger, de såkaldte journaler, som han førte uafbrudt indtil sin død i 1855. Journalerne består af 36 tætskrevne protokoller, og det er dem, som denne artikel handler om.

Kierkegaard var privatmenneske, og det kan undre, at han ikke tilintetgjorde journalerne, da hans liv lakkede mod enden. Men det gjorde han ikke. I nogle journaler er der dog flere steder revet en eller flere sider ud. Af sammenhængen kan man se, at de især har handlet om forholdet til eks-kæresten. Det ønskede han ikke, at andre skulle snage mere i end højst nødvendigt. Men i øvrigt havde han angiveligt ikke noget imod, at offentligheden fik kendskab til journalerne efter hans død.

Der er således ingen tvivl om, at Kierkegaard havde sit eftermæle i tankerne, når han skrev dagbog. Spørgsmålet er, i hvor høj grad det har haft indflydelse på indholdet? Han blev magister på en afhandling om ironi og interesserede sig meget for kommunikationsteori. I forfatterskabet kommer det bl.a. til udtryk i hans forkærlighed for at skjule sig bag opdigtede forfatternavne. På den baggrund har det været fremført, at journalerne ikke kan tages for pålydende, fordi det meste er *spin* med henblik på at styre eftertidens vurdering af ham og hans værk. Den læsemåde forekommer temmelig fortænkt. For det første skal man være verdensmester i u-empatisk læsning for ikke at forstå, at mange optegnelser er skrevet med hjerteblod. Hertil kommer det helt usandsynlige, at han igennem mere end ni år skulle have skrevet side op og side ned for at påvirke sit eftermæle. Det drejer sig om tusindvis af sider! I denne artikel er det derfor lagt til grund, at han skrev dagbog på samme måde som de fleste andre, dvs. brugte journalerne som en nær ven, han kunne betro sig til. At han også var bevidst om, at de måske ville blive offentliggjort efter han død, udelukker ikke, at langt de fleste optegnelser kan tages for pålydende.

Kort tid før Kierkegaard begyndte at skrive journaler, blev han - delvis selvforskyldt - udsat for en pressehetz. I løbet af ganske kort tid gik han fra at være en feteret forfatter, der var kendt langt ud over det litterære miljø, til at blive betragtet som en selvoptaget krukke, der bl.a. gjorde sig interessant ved at gå med forskellig længde på sine bukseben. Ifølge journalerne var der nærmest ingen grænser for, hvem der fniste og pegede fingre bag hans ryg: skoledrenge, bryggerknægte, kåde studenter, øltap-

pere, værtshusholdere, slagsbrødre, slagtersvende, handels-kommis'er, unge videnskabsmænd, ja sågar excellencer og ministre. Også tjenestepiger, dannede piger, pjankede fruentimmer og den fornemme klasses damer deltog angiveligt i løjerne. Udadtillod han som ingenting, men indadtillod gjorde det ondt. Journalerne viser, at han aldrig helt kom sig over det. I en optegnelse fra foråret 1849 skrev han således, at det var den sidste optegnelse om hetzen, men alligevel vender han igen og igen tilbage til sagen. I alt er hetzen og dens følger omtalt i mere end 300 optegnelser, hvoraf den sidste er skrevet få uger før hans død. I den takker han Gud for, at han frivilligt udsatte sig for pressehetzen, fordi det var medvirkende til, at han opdagede en side af kristendommen, som han ikke tidligere havde været opmærksom på.

Efterhånden som Kierkegaards strenge kristendomsforståelse blev nedfældet på papir, meldte spørgsmålet om udgivelse sig. Det gjorde han sig utallige overvejelser om i journalerne. Han var klar over, at hans kristendomsforståelse ikke var velset i kirkelige kredse, og han ville helst ikke lægge sig ud med kirkens førstemand, som havde været hans fars præst og ven. På den anden side er det ikke godt at være en kryster, der ikke tør gøre, hvad Gud forventer af én. Denne diskussion med sig selv om udgivelse eller ikke udgivelse førte Kierkegaard om adskillige værker. Det kan tilføjes, at han som oftest endte med at udgive af frygt for, at han ellers ville komme til at fortryde det.

Kierkegaards ekstravagante livsførelse i første halvdel af 1840'erne tærede på formuen, og i 1846 begyndte han at indse, at det ikke kunne fortsætte. I journalerne er de økonomiske bekymringer et tilbagevendende tema, som tiltager i takt med at formuen svandt ind. I lang tid beroligede han sig med, at han altid kunne få job som præst, og faktisk havde han flere følere ude, men i kirkelige kredse var man temmelig mopset over hans bøger og på ingen måde parat til at ansætte ham. I virkeligheden ville han også helst være fri. Både fordi en ansættelse ville begrænse hans mulighed for at kritisere den officielle kristendomsforkyndelse, og fordi det strengt taget er ukristeligt at bekymre sig om fremtiden.³ I en optegnelse fra juni 1852 hedder det derfor: 'Mig synes, at jeg skylder hvad jeg har forstået, at (Gud) kan fordre af mig, at jeg holder ud så længe som der er end den mindste mulighed. Så snart jeg endeligt betrygger mit liv (mens det dog endnu var muligt at holde lidt længere ud) er jeg endeliggjort, og hele verdsligheden vil straks forstå, at nu er der ingen fare mere'. For at gøre en lang historie kort holdt Kierkegaard ud. Livrem-

³ I forfatterskabet er himlens fugle og liljerne på marken et af Kierkegaards yndlingstemaer.

men blev spændt ind, og han bevarede sin personlige integritet til det sidste.

I de mange journaloptegnelser med overskriften 'Om mig selv' beskriver Kierkegaard den mentale og psykiske belastning, som han levede med. For det første var der ubehaget ved pøbelforfølgelsen i kølvandet på pressehetzen. Ganske vist aftog det med tiden, men i adskillige år efter blev han stadig udsat for sporadiske optrin. For det andet var der den mobning, som han følte sig udsat for på grund af sine bøger. Der var ingen lydhørhed for hans kristendomsforståelse i de dannede og kirkelige kredse. Man fandt, at han overdrev, og det faktum, at han insisterede på at stå alene, blev anset for stolthed. Ifølge journalerne synes han at have levet med et knibtangsagtigt pres: nedefra af pøblen med dens tilråb og pegen fingre og oppefra af de dannede og kirkelige kredse, der i stigende grad ignorerede ham.

I de sidste år af Kierkegaards liv tårnede gudsforholdet sig op til det altoverskyggende tilværelsesproblem. Det kommer på en rørende måde til udtryk i en optegnelse, hvor han irettesætter sig selv for at ville blande Gud ind i spørgsmålet om, hvorvidt spadsereturen skulle gå derhen eller derhen, om han skulle tage en tynd eller en tyk frakke på? Optegnelsen konkluderer, at den slags 'småtterier' må man ikke blande Gud ind i. Men journalerne viser også, hvordan det udviklede sig til noget, der bedst kan betegnes som et martyrkompleks: Ifølge journal nr. 8 blev Gud mere og mere hans eneste trøst. I journal nr. 17 noterer han, at han er fordybet i de religiøse forbilleder, der udmærkede sig ved deres evne til at udholde lidelse. I journal nr. 24 kan man læse, at det at være den udvalgte er at være indviet til de frygteligste lidelser. Ifølge journal nr. 28 er det at være kristen lig med at blive ofret. Ifølge journal nr. 33 er det at blive kristen ensbetydende med at skilles fra menneskene og alt menneskeligt. Endelig hedder det i journal nr. 36, at når et sandhedsvidne dør, takker han Gud for alle lidelserne. Eksemplerne er kun nogle få ud af mange lignende.

Man skal ikke læse Kierkegaards journaler for deres litterære kvaliteters skyld. Dertil er der for langt mellem snapsene og for meget klynk. Man skal læse dem for at få indblik i de personlige omkostninger, som hans livtag med kristendommen medførte. Journalerne dokumenterer, at han betalte en høj pris.

Om Kierkegaards psykologi

Kierkegaard havde en formidabel evne til at leve sig ind i andre menneskers tanker og følelser, og der findes næppe den sindstilstand, han ikke har beskrevet: glæde, sorg, kærlighed, had, vrede, tilgivelse, skyld etc. Som opremsningen antyder interesserede han sig mest for hverdagens psykologi i modsætning til egentlige sindslidelser. Han var ikke kliniker, og med en enkelt undtagelse, som omtales sidst i denne artikel, gav han sig ikke af med at stille diagnoser.

Ifølge Kierkegaard drejede den pressehetz, som han blev genstand for på toppen af sin forfatterkarriere, sig udelukkende om jantelov. Det kan lyde underligt, eftersom janteloven først blev formuleret mange år efter hans død. Når påstanden alligevel ikke er helt ud i det blå, er det på grund af de talrige journaloptegnelser, hvori han reflekterer over den misundelse, som han følte sig udsat for. Kernen i janteloven er misundelse, og kernen i misundelse er skjult beundring. I Kierkegaards version lyder janteloven som følger: 'En beundrende, der føler, at han ikke kan blive lykkelig ved at give sig hen, han vælger at blive misundelig på det, han beundrer. Så taler han et andet sprog; i hans sprog hedder det nu, at det, som han egentlig beundrer, er ingenting, noget dumt og flovt og sært anspændt noget. Beundring er lykkelig selvfortabelse, misundelse er ulykkelig selv-hævdelse'.

Pressehetzen gav ham også lejlighed til at gøre interessante psykologiske iagttagelser vedrørende den menneskelige natur. 'Når jeg f.eks. træder ind på et sted, hvor der er flere samlede, så er det ofte, at en og anden af dem straks væbner sig mod mig ved at le, han føler sig formodentlig som den offentlige menings redskab. Men se, når jeg så henkaster et ord til ham, så bliver det samme menneske så uendeligt smidigt og forbindtligt. Dvs. i grunden anser han mig for noget stort, måske endog meget større end jeg er: men kan han ikke få lov til ligesom at blive participant i min storhed, så vil han le af mig ...' Senere i samme journaloptegnelse hedder det om en anden episode: 'En dag mødte jeg uden for porten tre unge herrer, der straks så snart de fik øje på mig begyndte at grine og overhovedet begyndte på den hele frækhed som er *bon ton* i købstaden her. Hvad sker? Da jeg kom dem så nær, at jeg (...) opdagede, at de alle røg cigar, henvendte jeg mig til den ene med anmodning om at måtte tænde min cigar. Så fløj hattene af dem alle tre, og det var som havde jeg gjort dem en tjeneste ved at tænde min cigar hos dem.'

Forelskelse er den følelse, som Kierkegaard har skrevet mest om. Om forelskelse skriver han bl.a., at den er ren inderlighed, og derfor kan man

kun være forelsket i én af gangen. Den, hvem en forelskelse ikke gør tavs, er ikke forelsket. Forelskelse er selvfølelsens højeste, er jeg'et beruset i det andet jeg. Forelskede har nok i sig selv, og derfor er det alle forelskedes største ønske at flygte ud på en øde ø. Forelskelse er et vidunder, som får forstanden til at stå stille. Hvis man skal tænke over, om man er forelsket, er man det ikke! Forelskelse er lidenskab, hvis væsen det er at ville være alt eller intet. Forelskelse er kort sagt 'kulminationen i et menneskes rent humane eksistens'. - Han havde imidlertid også et skarpt blik for medaljens bagside og har bl.a. beskrevet, hvor destruktiv og selvfortærende jalousi kan være. Tænk hvor mange tragedier, der kunne undgås, hvis alle havde følgende indsigt, inden de begav sig ud på kærlighedens slagmark: 'Kærlighed kan forandres i sig selv, den kan forandres til sit modsatte. Had er en kærlighed, som er blevet til sit modsatte, en kærlighed, som er gået til grunde. Nede i grunden brænder bestandigt kærligheden, men flammen er hadets; først, når kærligheden er udbrændt, først da er også hadets flamme slukket'.

Blandt de mange evner, som et menneske kan have, indtager fantasi ifølge Kierkegaard en særstilling. Intelligens, viljestyrke, empati etc. betyder også noget, men fantasien er det stof, som drømme er gjort af, og derfor er det den, det til syvende og sidst kommer an på. Fantasiens hovedfjende er vores fornuft, som har det med at skyde alt det ned, som fantasien forestiller sig. Det kan både være godt og skidt, og kunsten er selvfølgelig at finde den rette balance. Ifølge Kierkegaard er det dog bedre at have for meget fantasi end for lidt. For selv om for meget fantasi kan føre til luftkasteller og vidtløftige planer, der aldrig bliver til noget, er det endnu værre at være styret af snusfornuft. Hans arrogance, for ikke at sige foragt, er ikke til at tage fejl af, når han beskriver den fantasiløse spidsborger, der 'aldrig hæver sig over det sandsynliges dunstkreds', og som 'lever i et vist trivielt indbegreb af erfaringer, om hvordan det går til, hvad der er muligt, hvad der plejer at ske'.

Kierkegaard opererer med en tredelt model af den menneskelige personlighed. Nederst befinder sig den lavere natur, dvs. instinkter og drifter, dernæst kommer viljen, og øverst erkendelsen. Disse tre elementer danner tilsammen den menneskelige personlighed. I følgende citat beskriver han, hvordan det går til, at en beslutning ikke bliver ført ud i livet, fordi erkendelsen bliver forført af viljen og den lavere natur. Budskabet er, at især etiske beslutninger skal udføres uden unødigt forsinkelse, for 'ellers går nu for det første erkendelsen af kog. Og dernæst så bliver spørgsmålet, hvad synes viljen om det erkendte. Viljen er et dialektisk, og har igen under sig hele den lavere natur i mennesket. Synes denne nu ikke

om det erkendte, så (...) lader viljen nogen tid gå hen, det bliver et interim, det hedder: vi vil dog se det an til i morgen. Under alt dette bliver erkendelsen dunklere og dunklere, og det lavere sejrer mere og mere; ak, thi det gode må gøres straks, straks idet det er erkendt (...), men det lavere har sin styrke i at trække ud. Så småt har viljen ikke noget mod, at dette sker, den ser næsten gennem fingre dermed. Og når så erkendelsen er blevet behørig dunkel, så kan erkendelsen og viljen bedre forstå hinanden; til sidst samtykke de ganske, thi nu er erkendelsen gået over på viljens side, og erkender, at det er ganske rigtigt som den vil'.

Til slut skal omtales den eneste diagnose, som Kierkegaard stillede: fortvivlelse. Han sondrer mellem almindelig fortvivlelse og fortvivlelse som en 'sygdom', idet forskellen kan beskrives som følger.

Efter hans mening består de fleste menneskers liv i 'en vis barnlig, elskelig naivitet eller i pjattethed, af sådan noget handling, noget tildragelse, dit og dat; nu gør de noget godt, og så igen noget galt, og så begynder de atter forfra; nu er de fortvivlede en eftermiddag, måske tre uger, men så er de friskfyret igen, og så igen en dags tid fortvivlede'. Her er det tydeligvis åndsaristokraten Kierkegaard, der fører pennen og bruger ordet fortvivlelse i dets almindelige betydning, dvs. at være ked af det.

Som tidligere nævnt forstod han sig imidlertid primært som religiøs forfatter, og som sådan bruger han ordet fortvivlelse som betegnelse for menneskets forhold til Gud eller rettere: mangel på samme. Han var nemlig helt på det rene med, at langt de fleste mennesker lever med et tåget eller slet intet forhold til Gud, men netop derfor befinder de sig ifølge Kierkegaard i en konstant tilstand af fortvivlelse. At de færreste er klar over det, gør hverken fra eller til. I en af sine bedste bøger har han beskrevet, hvordan fortvivlelse i betydningen mangel på gudsforhold påvirker menneskers livsførelse og giver sig udslag i alt fra småborgerlig tryghedsnarmani overorstilet selvbedrag til den rastløse erobringstrang, der plagede Napoleon.

I dag er Kierkegaard ikke særlig kendt som psykolog. Ganske vist har eksistentielle og humanistiske psykologer vedkendt sig arven, men derudover har hans indsigter ikke fundet nævneværdig anvendelse. Det kan man undre sig over, men det ændrer ikke ved, at forfatterskabet stadig er en guldgrube for enhver, der ønsker at blive klogere på sig selv og sine medmennesker.

Om 'den enkelte'

Af de mange begreber, som Kierkegaard enten opfandt eller gav en særlig betydning, er 'den enkelte' i særklasse det vigtigste. Med begrebet understreges, at ethvert menneske er et unikt væsen, der adskiller sig fra alle andre. Det modsatte af den enkelte er mængde, publikum, masse etc. Ifølge ham selv rummer begrebet 'en hel livs- og verdensanskuelse' og er som sådan forfatterskabet destilleret ind til én dråbe.

Han brugte det første gang i forordet til TO OPBYGGELIGE TALER fra 1843, der er tilegnet 'hin enkelte, hvem jeg med glæde og taknemmelighed kalder *min læser*'. Hermed sigtede han til eks-kæresten, fordi talerne ud over deres almene budskab også indeholder 'et lille vink' til hende om, at det var af religiøse grunde, at han havde set sig nødsaget til at afbryde forlovelsen. De næste opbyggelige taler var også tilegnet 'hin enkelte' og allerede indleveret til trykning, da Kierkegaard fik at vide, at hun havde fundet en anden. Derfor gik han hen til bogtrykkeriet for at få slettet dedikationen, men: 'Hvad sker! Sætteren beder for dette forord. Jeg lo rigtig nok lidt af ham, i mit stille sind derimod tænkte jeg: så kan han jo være den "enkelte".' Og derved blev det. De mange opbyggelige taler, som Kierkegaard senere skrev, er også tilegnet 'hin enkelte', men uden at han dermed havde nogen bestemt i tankerne.

'Den enkelte' kan betyde 'den eneste af alle' eller 'enhver'. I første tilfælde sigter det til alt, hvad der udmærker et menneske i forhold til andre, det være sig magt, rigdom, skønhed, karriere, kunstnerisk talent etc. I andet tilfælde sigter det til det, som alle mennesker er eller kan være.

Kierkegaards pseudonyme forfatterskab handler ofte om den enkelte i betydningen den eneste af alle. I ENTEN-ELLER har Johannes Forførelsen således talent for at nyde livet på sin egen raffinerede måde, og heroverfor fremstilles assessor Wilhelm som den vel nok bedste ægtemand, der nogensinde har levet. I FRYGT OG BÆVEN er det Abraham, der bliver fremstillet som en mand med en usædvanlig stærk gudstro. Det er typisk eneren, der adskiller sig fra andre, der fokuseres på i de pseudonyme værker. Kierkegaards opbyggelige forfatterskab handler derimod ofte om den enkelte i betydningen enhver. Udgangspunktet for de mange opbyggelige taler er altid det almenmenneskelige, dvs. det, som alle er eller kan være, uanset hvem man er.

Kierkegaard udviklede sit begreb om 'den enkelte' på en religiøs, en samfundsmæssig og en privat baggrund.

Religiøst er hans forkærlighed for 'den enkelte' begrundet i, at forholdet mellem Gud og den enkelte ikke alene er det mest personlige, men også det vigtigste forhold, som et menneske indgår i. Det har hverken familien eller venner eller samfundet nogen ret til at blande sig i. Som eksempel kan nævnes, at da han afbrød sin forlovelse, forsøgte både pigen, hendes familie og Kierkegaards egen bror at få ham til at lade være, for i datidens bedre borgerskab var det en skandale at afbryde en forlovelse. Ifølge Kierkegaard var han imidlertid nødt til det, for vel elskede han pigen, - det fremgår af journalerne, der vidner om hans livslange hengivenhed for hende - men inderst inde følte han endnu stærkere, at det ikke var Guds bestemmelse, at han skulle blive ægtemand og familiefar. Det har en sekulariseret eftertid haft svært ved at forstå, men hvis man tager Kierkegaard for pålydende, er det sådan, det var.

Under alle omstændigheder er det hans opfattelse, at begrebet 'den enkelte' er fast forankret i kristendommen. Det er åndens og åndsopvækkelsens kategori. Han beskriver det som den kristeligt afgørende kategori, fordi det er gennem den, at Gud kan komme i kontakt med menneskeheden.

Samfundsmæssigt var Kierkegaards forkærlighed for 'den enkelte' foranlediget af de omvæltninger, der fandt sted i Europa efter den franske revolution. Også herhjemme var der gang i den, hvilket førte til indførelsen af demokrati i 1849. Kierkegaard var skeptisk overfor demokrati, fordi det prioriterer mængden over den enkelte. Politikerne er ligeglade med hvad én vælger mener, men ikke hvad 10.000 vælgere mener. Demokrati er en styreform, der lefler for mængden. Han havde ikke noget mod, at folk sluttede sig sammen i et politisk parti, men han blev ikke træt af at gentage, at uanset hvad der kæmpes for, fritager det ikke for personligt ansvar. Personligt ansvar er uadskilleligt knyttet til det 'evighedens adelskab', der er indrømmet enhver: at være en enkelt. At være den enkelte er kvalitet, mængde er kvantitet. Mængde kan ifølge Kierkegaard aldrig tillægges betydning, når det skal afgøres, om noget er etisk rigtigt eller forkert. Mængde er et abstrakt og diffust begreb, som hverken har hænder eller fødder. Derfor kan en mængde ikke stilles til ansvar og enhver, der flygter ind i den, bidrager til dens ansvarsløshed. I etiske spørgsmål er samvittigheden højeste instans.

Kierkegaards modvilje mod mængden er bl.a. begrundet i det gruppepres, som en mængde kan udløse. Det kan være så stærkt, at det overdøver samvittigheden. Som et skræmmende eksempel kan nævnes nazismen i Tyskland i forrige århundrede. Det oplevede Kierkegaard selvsagt ikke, men han nævner et andet eksempel, der illustrerer den psykologiske mekanisme, der er på spil: Efter at Jesus var blev dømt og udleveret til

korsfæstelse, spyttede de romerske soldater på ham, jf. Matt. 27.30. Hvis den soldat, der spyttede først, havde været alene med Jesus, havde han ifølge Kierkegaard aldrig turdet spytte. Men fordi der var mange til stede, og fordi folkestemningen var oppisket, turde han. Og fordi den første soldat turde spytte, turde den næste og den næste og den næste.

Den private baggrund for 'den enkelte' var den pressehetz, som Kierkegaard oplevede på egen krop. Også den gav anledning til overvejelser om forholdet mellem den enkelte og de mange. I hans optik formåede en journalist, skjult bag det satiriske ugeblads navn, at få noget nær samtlige Københavns 120.000 indbyggere til at pege fingre og fnise bag hans ryg. En journalist havde også dengang lov til at gå efter manden i stedet for bolden, og Kierkegaard kunne i sagens natur ikke gribe fat i hver enkelt af de 120.000 og bede dem om at holde op. Han var sat skakmat.

At være en enkelt er ifølge Kierkegaard grundbevidstheden i et menneske, og som begreb sammenfatter det hele hans tænkning både positivt i forhold til den læser, som han henvender sig direkte til, og negativt i forhold til hans polemik med samtiden. Hvor meget begrebet betød for ham fremgår af SYNSPUNKTET FOR MIN FORFATTERVIRKSOMHED, der er en slags selvbiografi, som udkom nogle år efter hans død. I den hedder det, at han ikke ønskede sig anden indskrift på sin grav end 'hin enkelte', og bogen slutter med følgende udgangsreplik: 'Dog fandt han også her i verden hvad han søgte: var ingen anden det, han var selv 'hin enkelte', og blev det mere og mere.'

Kierkegaards kritikere betragter 'den enkelte' som et blandt flere beviser på, at han var en egocentriker, der havde nok i sig selv og sit gudsforhold. Fællesskab og socialt samvær interesserede ham ikke, og navnlig efter pressehetzen stirrede han sig blind på de negative sider i form af misundelse og gruppepres. Den tanke lå ham fjernt, at som mennesker består vores rigdom først og fremmest i de bånd, vi knytter til andre. En vigtig filosofisk kritik af 'den enkelte' går ud på, at mennesket ikke fra først af er lukket om sig selv, inden det begynder at interagere med omverdenen og sine medmennesker.

Om inderlighed

Inderlighed er et andet ord, som Kierkegaard gav en særlig betydning. I almindelig sprogbrug har det især med kærlighed at gøre, og sådan bruger han det også, men han udvidede inderlighedens område til at angå langt mere end kærlighed. Inderlighed i Kierkegaards forstand er først og fremmest en måde at forholde sig til sig selv på. Man kan godt lade være, og endda klare sig fint, men i så fald er der én ting, man ikke bliver: sig selv i egentlig forstand. Som drømme ifølge Freud er kongevejen til det ubevidste, er inderlighed ifølge Kierkegaard kongevejen til at blive 'hin enkelte'.

Inderlighed er en følelse, alle kender. Den minder om en række lignende sindstilstande så som begær, engagement og hengivenhed. Udtryk som at have sjælen med i det, man laver, og at ville for enhver pris, har også nogle overtoner af inderlighed. Selv brugte Kierkegaard ofte ordet lidenskab synonymt med inderlighed. Kært barn har mange navne. Og som læseren forhåbentlig har erfaret fra sit eget liv, er forelskelse ren inderlighed. I forfatterskabet fremhæver han gang på gang forelskelse for at understrege, at det er den samme følelsesmæssige energi, der skal til for at blive 'hin enkelte'. Dog naturligvis med den afgørende forskel, at hvor den forelskedes inderlighed er rettet udad mod den elskede, er den inderlighed, der fører til 'hin enkelte', rettet indad.

Kierkegaards inderlighed er blind i den forstand, at den er med på hvad som helst. Den lader sig spænde for en hvilken som helst vogn, uanset om det er at få den elskede, at være en god forældre, at gøre karriere i erhvervslivet eller bestige Mount Everest. Inderligheden er med på alt. Med en trafikal metafor kan man sige, at den er brændstoffet, mens målet med turen er chaufførens ansvar. Inderlighed er ikke noget, man vokser fra eller lægger bag sig. Den er latent til stede i alle mennesker, men den kan skubbes til side eller i baggrunden, så man ikke mærker ret meget til den.

Ifølge Kierkegaard er inderlighed i høj grad med til at danne et menneskes karakter og personlighed. Inderligheden vil som en indre energi skubbe på i retning af at realisere sig selv. Det er ofte inderlighed, der får et menneske til at vende op og ned på sin tilværelse, hvad enten det drejer sig om at blive skilt, sige sit job op eller noget helt tredje. Men det er ikke uden risiko at have meget inderlighed. Hvis man som Holbergs stundesløse har lullet sig ind i en fiks idé, kan inderligheden gøre det svært at

slippe fri af den. Tilsvarende kan inderligheden fastholde en psykisk syg person i hans sygelige selvforståelse.

Et menneske, der fortrænger sin inderlighed, bliver aldrig sig selv i egentlig forstand. Groft sagt er cpr-nummeret i så fald det eneste, der adskiller ham fra andre. Derudover forbliver han en søvngænger, der følger med strømmen. Han behøver kun at slå op i Statistisk Årbog for at se sit liv beskrevet fra vugge til grav. Uden inderlighed befinder mennesket sig i et uoprindeligt forhold til sig selv. De sociale normer og konventioner tager så at sige magten og blokerer personens adgang til sit eget inderste væsen. Det bliver vigtigere at være som de andre end at være den, man egentlig er.

Som filosofisk begreb er inderlighed en indsigt eller erkendelse. Det skal forstås på den måde, at mennesket er tilbøjelig til at identificere sig med sit indhold i form af navn, alder, civilstand, nationalitet etc., men i virkeligheden er det et tab af selvet eller sig selv, for mennesket er ikke kun sit indhold, men er tillige vidende om dette indhold. Det er ikke mindst bevidstheden om at være et selv, der adskiller mennesket fra dyrene. En hund véd ikke, at den er en hund, eller hvor gammel den er, men jeg véd, at jeg er et menneske, der er så og så gammel, der hedder det og det, der er gift med den og den, dansk statsborger osv. Filosofisk set er inderlighed et led i menneskets selvidentificeringsproces.

Kierkegaard ville ikke være Kierkegaard, dersom hans inderlighed ikke havde en religiøs dimension. Hvis man fortsætter længe nok ad inderlighedens vej fører den til Gud. De fleste opgiver på halvvejen, og kun få når frem til forgården, men hvis man som han går hele vejen og begiver sig ind i inderlighedens allerhelligste, møder man angiveligt Gud. Som religiøst begreb er inderlighed i sit maksimum en væren for Gud.

Inden det bliver for abstrakt, så lad os i stedet belyse det anførte med nogle eksempler. Og hvad er mere nærliggende end at hente dem fra Kierkegaards eget liv, eftersom han anså sig for en af de fremmeste i den disciplin at blive 'hin enkelte'. Idéen støder dog på den vanskelighed, at inderlighed slet ikke behøver at give sig udslag i det ydre, og det var i vidt omfang tilfældet med ham. Han brød sig ikke om at skilte med sin inderlighed, og man må derfor forestille sig den som en - set udefra - upåfaldende del af hans liv. Helt undgå at den satte sig synlige spor, kunne han dog ikke.

Som første eksempel kan nævnes hans forlovelse eller rettere dens ophør. Kierkegaard elskede pigen, og pigen elskede Kierkegaard, så det er

svært at forstå, hvorfor han gjorde det forbi. En sekulariseret eftertid har bl.a. peget på seksualforskrækkelse og homoseksualitet, men hvis man tager hans eget udsagn for pålydende, var det først og fremmest en inderlighedens gerning. Uanset hvor meget han prøvede, kunne han ikke se sig selv i rollen som ægtemand og familiefar. Han var ulykkelig, pigen var ulykkelig, men til sidst var der ingen anden udvej end at gøre det forbi. Inderlighed kan også gøre ondt.

Som det andet eksempel kan nævnes hans kristendomsforståelse. Den havde han mildest talt ikke lært på universitetet. Ifølge ham selv kom han frem til den ved at læse Det Nye Testamente uden skelen til, hvad en lang teologisk tradition havde sagt og skrevet om sagen. Med klædelig beskedenhed skriver han, at det eneste, han havde bidraget med var at læse Det Nye Testamente på en inderligere måde, end det hidtil var blevet gjort. Det kan tilføjes, at som religiøs forfatter anså han det ikke for sin opgave at udbrede kristendommen, men derimod at virke i retning af 'inderliggørelse', dvs. oplyse om, hvad sand kristendom efter hans opfattelse var, og så i øvrigt overlade det til enhver at vælge, om han ville være det eller ikke.

Som det tredje eksempel, og inden stenene giver sig til at tale, skal nævnes hans afsluttende opgør med folkekirken, den såkaldte kirkestorm. Som en mand, der anså sig for 'religiøst udkommanderet', dvs. udvalgt af Gud til at kæmpe for en ægte og uforfalsket kristendom, havde han i flere år følt trang til at protestere mod den verdslighed, der efter hans opfattelse gennemsyrede folkekirken. I lang tid veg han imidlertid uden om af frygt for, at det oversteg hans kræfter, men til sidst kunne han ikke længere se sig selv i spejlet. Han følte, at hvis han ikke gjorde noget, ville han komme til at fortryde det for evigt. Med opgøret udelukkede han sig definitivt fra det gode selskab, og da han økonomisk var på fallittens rand, var det tillige med udsigt til at leve resten af sine dage på fattiggården. Uanset hvad man mener om hans kritik af folkekirken, står opgøret som et monument over hans inderlighed.

I samtiden var der ingen lydhørhed for Kierkegaards inderlighed. Man syntes, at det var for feminint. Rigtige mænd avlede børn og gik i krig, og derfor blev han marginaliseret som en forfatter, der primært skrev for kvindelige læsere ('dame-forfatter'). En senere, mere seriøs kritik har bl.a. gjort gældende, at hans inderlighed let kan føre til overdreven selvoptagethed. Nogle kritikere har antydnet, at solipsismen lurker lige under overfladen.

Om livsholdninger

Ifølge Kierkegaard er der tre grundlæggende måder, som et menneske forholder sig til livet og tilværelsen på: æstetisk, etisk og religiøs. Man kan også forholde sig snusfornuftigt, ironisk, pessimistisk etc., men ifølge Kierkegaard kan alle andre måder indordnes under en af de tre grundlæggende. Det æstetiske, etiske og religiøse ligger så at sige i vores gener, men fordi overdrivelse fremmer forståelsen, beskrev han de tre holdninger hver for sig i rendyrket form. I denne artikel omtales de vigtigste kendetegn ved henholdsvis den æstetiske, den etiske og den religiøse måde at forholde sig til livet og tilværelsen på.

Nøgleordet til forståelse af den æstetiske livsholdning er: nydelse. Det æstetiske menneske lever for at tilfredsstille sin lyst. Kierkegaard taler her af egen erfaring, for navnlig i begyndelsen af sit voksenliv gav han den fuld gas som luksus-bohème på byens caféer og restauranter. Også de mange udflugter i hestevogn til Nordsjælland var en dyr fornøjelse. Men egentlig er det ikke så meget det, det drejer sig om. Ifølge Kierkegaard er den æstetiske holdning primært en *mental* måde at forholde sig til verden og sine medmennesker på. Æstetikerer er mere end almindelig selvoptaget, og han bryder sig ikke om, at andre mennesker kommer for tæt på. Han elsker at more sig, og med anlæg for det ironiske er han i sit es, når samtalen ikke stikker dybere end til den næste smarte bemærkning. Han er intelligent, men bærer også rundt på et mørke, som han ikke kan slippe af med. Æstetikerer føler sig ofte fremmed i verden, som om den strengt taget ikke vedkommer ham. Derfor indtager han helst jagttagerens rolle. Æstetikerer er kynisk, og ingen tanke er ham så fremmed, at han går af vejen for den. Ligeså meget han kan blive grebet af en idé, ligeså sikkert bliver han træt af den igen. Æstetikerer er rastløs, og han elsker eksperimenter og tilfældigheder. Variation og forandring er en livsnødvendighed for ham, ellers keder han sig.

Ifølge Kierkegaard mangler der kontinuitet i æstetikerens liv, eller rettere: den eneste kontinuitet, der er, er manglen på kontinuitet. Æstetikerer har gennemtænkt hele tilværelsen, men leve gør han egentlig ikke. Han bliver så at sige stående ved muligheden, hans liv er et fantasi-liv, som aldrig rigtig kommer i gang. Den æstetiske holdning 'strander på tiden', som det hedder, dvs. den holder ikke i det lange løb.

Nøgleordet til forståelse af den etiske livsholdning er: det gode. Det kan man gøre på mange måder, men ifølge Kierkegaard kommer det især til udtryk i ægteskabet. I anden del af ENTEN-ELLER er det lige før det at gifte sig og stifte familie ophøjes til selve meningen med livet. Under alle

omstændigheder lægger etikeren vægt på at sørge for sig og sine. Han hjælper, hvor han kan, og som god samfundsborger betaler han sin skat med glæde og overholder landets love. Men ligesom med det æstetiske er det etiske nok så meget en mental tilstand. Etikeren er samvittighedsfuld og sætter en ære i at gøre sin pligt. Etikeren er ikke kun sit eget livs redaktør, han er sig tillige bevidst at være 'ansvarshavende'. Etikeren har på en helt anden måde end æstetikerens gjort op med sig selv og véd, hvad han vil. Hvor det i vidt omfang er tilfældigheder, der styrer æstetikerens liv, har etikeren et fast greb om styrepinden. Det lyder måske kedeligt, men sådan oplever etikeren det ikke. Også han sætter pris på nydelse, men til forskel fra æstetikerens tillader han ikke, at den tager magten over hans liv.

Etikeren har 'valgt sig selv', som det hedder i ENTEN-ELLER. Når Kierkegaard taler om etik er det ikke så meget i betydningen normer og regler, som det er i betydningen (livs)opgave. Den fuldbyrder etikeren først og fremmest ved at gifte sig og stifte familie. Dermed tager han tiden til indtægt for det etiske og dermed også muligheden for at få historie. Kontinuiteten sejrer over selvoptagetheden. I stedet for som æstetikerens at jage efter nydelse og den perfekte partner er etikeren liv kendetegnet ved 'eksistens-inderlighed'; der er en fylde i hans tilværelse, som æstetikerens ikke kender.

Inden omtalen af den religiøse livsholdning kan der være grund til at nævne, at hvor mange formentlig kan genkende æstetiske og etiske træk hos sig selv, er der nok en del, som vil bestride, at de tillige skulle have en religiøs holdning. Her skal man imidlertid være opmærksom på, at Kierkegaard anvender ordet religiøs i en vid og en snæver betydning. Når han påstår, at alle mennesker er religiøse er det nærmest i betydningen at overveje eller kunne overveje, om der er en mening med livet. Derudover anvender han ordet i en snæver betydning synonymt med kristendom.

Den religiøse livsholdning kommer til udtryk på to måder, som han kalder henholdsvis religiøsiteten A) og religiøsiteten B).

Religiøsiteten A) er stort set identisk med at være kulturkristen. Han taler ganske vist om 'titulær-kristne', men det kommer ud på det samme. Religiøsiteten A) bygger på en vag spirituel fornemmelse og er en meget uforpligtende måde at være religiøs på. Ifølge Kierkegaard er religiøsiteten A) mere form end indhold. Den anser enhver, der er døbt og konfirmeret for at være kristen, man er medlem af folkekirken og går i kirke juleaften, men lader det være nok med det. Det er nemlig sådan, de fleste af os ifølge Kierkegaard foretrækker det religiøse, så lidt generende som muligt, som en slags stiltiende bekræftelse på alt det andet, vi udfylder vores liv

med.

Nøgleordet til forståelse af religiøsiteten B) er: lidelse. Den religiøse tager sin tro så alvorligt, at det i en vis forstand afsondrer ham fra det almindelige menneskelige fællesskab. Den religiøse kan både have familie og venner, men det er gudsforholdet, der har første prioritet i hans liv. Til daglig kan det gå stille af, men man skal ikke tage fejl; religiøsiteten B) kan bogstaveligt talt være livsfarlig, ikke kun for den religiøse, men også for hans omgivelser. Således er Abraham, der var på nippet til at ofre Isak, en af Kierkegaards helte, ligesom de mange martyrer, der i tidens løb er endt på bålet. Fælles for disse 'troens riddere' er evne til at udholde isolation og en selvfornægtelse, der rækker hinsides døden.

Ifølge Kierkegaard er det æstetiske, det etiske og det religiøse de tre store magter i ethvert menneskes liv. De markerer så at sige grænserne for, hvordan livet kan leves: fra uhæmmet hedonisme over god borgerlig livsførelse til religiøs fanatisme. Ethvert menneske rummer alle tre holdninger gennem alle livets faser, dvs. både som yngre, voksen og gammel, og opgaven er naturligvis at finde den rette balance. Teorien kan illustreres med ham selv som eksempel: Som helt ungt menneske var han æstetiker. Senere kom det etiske til markant udtryk i forlovelsen med den pige, han havde forelsket sig i, men da det ikke fungerede, valgte han i stedet som sin livsopgave at gøre opmærksom på, hvad kristendom efter hans opfattelse er. Ifølge ham selv var det den største velgerning han kunne gøre sine medmennesker.

Set i et overordnet perspektiv var det især den religiøse grundholdning, der blev retningsgivende i Kierkegaards korte liv og virke, men det betyder ikke, at den nødvendigvis er bedre end den æstetiske eller etiske grundholdning. Der er højt til loftet i hans forfatterskab; han beskriver de tre store magter, men overlader det til hver enkelt at vælge hvordan og hvor meget, de skal fylde i hans/hendes liv.

Om Kierkegaards antropologi

Hvis man spørger om, hvad et menneske er, vil mange formentlig svare, at det er et pattedyr, der adskiller sig fra andre primater ved sin store hjerne og oprette gang. Svaret er rigtigt og i øvrigt en sandhed, der var kendt allerede på Kierkegaards tid, idet han kommenterer den med en bemærkning om, at 'menneskets begreb er ånd, og man skal ikke lade sig forstyrre af, at han' - altså mennesket - 'for resten også kan gå på to'. Som kommentaren antyder, interesserede Kierkegaard sig ikke for biologisk antropologi, men for filosofisk antropologi. I forfatterskabet kan man følge, hvordan hans overvejelser tog form, indtil han nåede frem til den endelige definition: 'Mennesket er ånd. Men hvad er ånd? Ånd er selvet. Men hvad er selvet? Selvet er et forhold, der forholder sig til sig selv'. Sådan lyder de første sætninger i Kierkegaards endelige, prægnante definition. Og skønt det kun er en mindre del af definitionen er de tre vigtigste kendetegn nævnt: 'ånd', 'selvet' og 'et forhold, der forholder sig til sig selv'.

'Ånd' betegner det religiøse og ifølge Kierkegaard ubetinget vigtigste aspekt ved menneskets væsen. Hjørnesteinen i hans antropologi er 1. Mos 1,27, ifølge hvilket Gud skabte mennesket i sit billede. Som fysiske væsener er vi resultat af et møde mellem en ægcelle og en sædcelle, mens det ifølge Kierkegaard er en misforståelse, at barnet i sin egenskab af 'ånd' skylder sine forældre noget. Den tilvejebringes hver gang ved et element af skabelse, som han henfører til Gud. Og eftersom Gud er kærlighed, er kernen i Kierkegaards antropologi, at ethvert menneske rummer i sig den guddommelige kærlighed.

En anden, mindre dogmatisk forklaring fremgår af EFTERSKRIFTEN, hvor man kan læse, at 'egentlig er det gudsforholdet der gør et menneske til menneske'. For så vidt betegner hans åndsbegreb den egenskab hos mennesket, der kan forbinde det med Gud, og da Paulus i Romerbrevet definerer ånd på samme måde, er der i og for sig intet nyt under solen. Under alle omstændigheder bygger Kierkegaards antropologi på biblen, den er ikke videnskabelig og kan ikke være det, fordi 'der er kun ét bevis for ånd, det er åndens bevis i én selv.'

'Selvet' - i de opbyggelige taler bruges fortrinsvis ordet sjæl - kan siges at betegne det eksistentielle aspekt i Kierkegaards antropologi. At mennesket er et selv indebærer for det første, at det er bevidst om sig selv. Som bevidst om mig selv fornemmer jeg mig selv fra et særligt indre perspektiv, der holder oplevelserne fast som tilhørende min og ingen andres bevidsthed. Livet igennem er jeg rodfæstet i et forhold til mig selv,

som er mere personligt og fortroligt end noget andet forhold. I kraft af selvforholdet er jeg så at sige vidne til mine egne tanker, følelser og handlinger på en måde, som ingen andre har samme adgang til. Eller med Kierkegaards ord: 'Det konkreteste indhold bevidstheden kan have er bevidstheden om sig selv, om individet selv, ikke den rene selvbevidsthed, men den selvbevidsthed, der er så konkret, at ingen forfatter, ikke den ordrigste, ikke den i fremstillingen mægtigste, nogensinde har formået at beskrive en sådan, mens ethvert menneske er en sådan'.

Selvet er ikke noget, der er fastlagt én gang for alle. Selvet er i et vist omfang formbart og bliver præget af sine omgivelser og det, som det ser op til og har som forbillede. Og eftersom vi lever og udfolder os i tid, er selvet under stadig tilblivelse. Ifølge Kierkegaard er det et grundvilkår, at 'vi véd ikke, hvem vi skal blive'. Han afviser således den udbredte opfattelse, at når man har nået en vis alder, er ens udvikling i det væsentlige afsluttet, så er resten af livet repetition, næsten vanemæssig repetition. Det er udtryk for en magelighed, som har glemt, at hele livet er en opgave, jf. Matt. 5,48.

Selvet kan et menneske ikke blive af med. I almindelighed er det ikke noget problem, men i krisesituationer kan det være fatalt. Som eksempel nævner Kierkegaard en ung pige, der er blevet svigtet af den elskede. I virkeligheden fortvivler hun ikke over tabet af den elskede, men over sig selv. Bevidstheden om sig eller sit selv bliver hende en plage, når det skal være et selv uden "ham". Som et andet eksempel kan nævnes et karrieremenneske, der bliver forbigået. Han fortvivler ifølge Kierkegaard ikke over, at han ikke fik jobbet, men over sig selv. Dette selv, der, hvis han var blevet direktør eller hvad det nu kan være, havde været ham al hans lyst, er nu utåleligt, når det skal være et selv, der ikke blev det, han havde drømt om. Krisen kan blive så alvorlig, at det ender med selvmord, der er den eneste måde at slippe af med selvet på.

At mennesket er 'et forhold, der forholder sig til sig selv', er det tredje aspekt i Kierkegaards antropologi. Det er meget abstrakt, men går bl.a. ud på, at i modsætning til dyr kan mennesket vælge, hvordan det vil handle. Dyr handler pr. instinkt, hvorimod mennesket i kraft af sin bevidsthed/forstand kan vælge, hvordan det vil handle. Denne frihed eller dobbelthed i menneskets væsen medfører ifølge Kierkegaard en angst, som er uadskilleligt forbundet med det at leve. Angst må ikke forveksles med frygt, der altid har en konkret årsag. Det har angst ikke. Angst er ikke en følelse, snarere en anelse eller stemning, der pludselig kan bryde frem og gøre os underligt til mode. Mange opdager den aldrig, fordi den fortrænges af dagligdagens talrige gøremål i form af arbejde, familieliv, fritidsinteresser mv. Angstens funktion er at minde mennesket om det

selv. I Kierkegaards antropologi er det naturligvis først og fremmest en religiøs påmindelse, men det er også en helt jordnær opfordring til enhver om ikke at blive mere konform end højst nødvendigt: 'ethvert menneske er nemlig primitivt anlagt som et selv, bestemt til at blive sig selv; og vistnok er ethvert selv som sådant kantet, men deraf følger blot, at det skal tilslibes, ikke at det skal afslibes, ikke at det af menneskefrygt aldeles skal opgive at være sig selv'.

Det anførte kan belyses med en journaloptegnelse, der ikke er uden underholdningsværdi. Den handler om et besøg, som Kierkegaard havde aflagt hos kirkens førstemand, biskop J. P. Mynster. Under besøget nævnte biskoppen, at han ikke kunne forstå, hvad Kierkegaard mente med, at mennesket er et dobbelt-væsen. Det udløste et lynkursus i antropologi og kristendom, som biskoppen næppe glemte lige med det samme. Optegnelsen er for lang til at gengive her, men efter bl.a. at have forklaret, at dobbelt-naturen er årsag til den angst, der ledsager et menneske, så længe det lever, sluttede Kierkegaard sin belæring som følger: 'At gøre menneskets væsen til enhed i dette liv er tendens til magelighed. (...) Kristendommen har aldrig lært, at et menneske i dette liv blev så fuldkommen, at han kunne hvile i en sådan enhed. Det er med dette som med lidelse. Kristelig forstået er der ikke et første, hvori der var lidelse, og så ophører dette allerede i dette liv, og nu er det idel salighed. Nej, kristeligt er lidelse det bestandigt medtilhørende i dette liv; går lidelsen ganske ud, så er dette ikke fuldkommenhed, men (fravigelse) fra det kristelige, svarende til den art tryghed, som findes hos det rent verdslige menneske'!

Kierkegaards antropologi indskriver sig i en lang række antropologier, der er udformet både før og siden. I dag vurderes den noget blandet. Værst er det gået ud over hans bestemmelse af mennesket som 'ånd', som ikke ret mange uden for kirkelige kredse længere tror på. Bestemmelsen af mennesket som et 'selv' er stadig genstand for filosofiske og videnskabelige studier, der ingenlunde er afsluttet. Bedst er det gået for hans opfattelse af mennesket som 'et forhold, der forholder sig til sig selv', dels fordi moderne subjektivitetsforskning ikke er kommet afgørende videre, dels fordi hans teori om en antropologisk angst har inspireret flere fremtrædende filosoffer sidenhen.

Om lykke

Ifølge almindelig sprogbrug er lykke en dyb glæde og stor tilfredshed med den (livs)situation, man befinder sig i. Det kan de fleste blive enige om, hvorimod der har været mange meninger om, hvad der skal til for at fremkalde en følelse af dyb glæde og stor tilfredshed. Ifølge Sokrates er lykke således at gøre det rette, i middelalderen mente man at lykke var at have Gud i sin sjæl, og i oplysningstiden definerede man lykke som maksimum af lyst. Denne artikel handler om Kierkegaards syn på lykke.

Der var engang fire brødre. Den ældste nåede helt til tops i samfundet og døde som pensioneret embedsmand. Den næstældste døde som dreng, endnu inden han var konfirmeret. Den tredjeældste emigrerede til Amerika, hvor han døde syg og ensom 24 år gammel. Den yngste blev 42 år og sidenhen en verdensberømt filosof og forfatter. Det er næppe muligt at finde fire brødre, det er gået mere forskelligt, end det gik Søren Kierkegaard og hans tre brødre. Når det nævnes her, er det fordi det er velegnet til at illustrere to vigtige pointer i Kierkegaards syn på lykke.

Mange mennesker anser lykke for ligefrem proportional med succes i tilværelsen. Den måde at anskue lykke på er Kierkegaard ikke meget for. For det første fordi man i så fald udleverer sig til verden og alt, hvad der hører den til. Den, der ikke har andet i hovedet end at nå til tops i samfundet eller at have heldet med sig i Amerika eller for den sags skyld at blive en verdensberømt filosof og forfatter, er ikke herre i eget hus. I så fald har man nemlig 'sit livs indhold, sin bevidstheds fylde, sit egentlige væsen på en eller anden måde uden for sig selv', og det er ifølge Kierkegaard det modsatte af lykke. Kun den, der vælger sig selv, som det hedder i ENTEN-ELLER, kan gøre sig håb om at blive lykkelig. Det er en af hans mest opbyggelige tanker, at ethvert menneske har en kerne, et inderste væsen, som det gælder om at værne om. Den anden grund til, at han ikke er meget for at betragte lykke som værende lig med succes, er, at vi kun i begrænset omfang har kontrol over tilværelsens ydre omstændigheder. De kan naturligvis flaske sig, som de gjorde for den ældste af brødrene, men det kan også gå grueligt galt, som det gjorde for ham, der tog til Amerika. At lade sin lykke afhænge af tilværelsens ydre omstændigheder er det samme som at deponere den i hænderne på skæbnen, og det er ifølge Kierkegaard ikke lykke, men fortvivlelse.

Som religiøs forfatter rettede han blikket mod Det Nye Testamente for at finde ud af, hvad lykke er, men kun for at opdage, at det står der ikke noget om! Jesus opfordrede til at vende den anden kind til, til at bede for

sine fjender, til at sælge hvad man ejer og give pengene til de fattige, kort sagt: selvfornægtelse, men man leder forgæves efter et skriftsted, hvor han opfordrer til at stræbe efter lykken. Det nærmeste Jesus kom på at tale om lykke er i bjergprædikenen, hvor han anbefaler tilhørerne at tage ved lære af himlens fugle og liljerne på marken, jf. Matt. 6.24-34. Budskabet er som bekendt, at man skal lade være med at bekymre sig om fremtiden.

På den baggrund skrev Kierkegaard ikke meget om lykke, men nøjes med at tale om glæde. 'Men hvad er glæde eller det at være glad?' spørger han i en af de mange opbyggelige taler om himlens fugle og liljerne på marken: 'Det er (...) at være sig selv i sandhed nærværende, det er dette "i dag", dette, at være i dag, i sandhed at være i dag'. Kierkegaard var ikke Kierkegaard, hvis det kunne lade sig gøre, uden at Gud er blandet ind i det, men når det er sagt, er der ikke noget i vejen for at læse talerne som en håndbog i nærvær. Et af de vigtigste råd er således at lade være med at skele til, hvad andre mennesker gør eller mener, fordi det fører væk fra sig selv og ud i 'sammenligningernes intetsigende tjeneste'. Et andet råd er at søge afsides, for det er svært at blive sig selv nærværende midt i verdens vrimmel. Et tredje råd er at fokusere på nu'et, for det er svært at blive sig selv nærværende, hvis tankerne hænger fast ved fortiden eller er optaget af fremtiden. Glæd dig i stedet over, skriver Kierkegaard, 'at du er til, at du "i dag" får det fornødne til at være til; at du blev til, at du blev menneske; at du kan se, betænk, at du kan se, at du kan høre, at du kan lugte, at du kan smage, at du kan føle; at solen skinner for dig – og for din skyld'.

Når Kierkegaard endelig skrev om lykke er det ofte i en temmelig nedladende tone som f.eks. i EFTERSKRIFTEN, hvor lykke nærmest fremstilles som en livsanskuelse for lavere naturer. Til sidst gik han så vidt, at han mente, at ikke alene har lykke ikke noget med kristendom at gøre, men at det er to uforenelige størrelser: 'Ved en kristen forstås i Det Nye Testamente en, som frivilligt har brudt med alt, hvad der hedder lykke i denne verden'. Han deler således ikke den almindelige opfattelse, hvorefter meningen med livet er at stræbe efter lykken i form af at blive gift med den man elsker, at tjene mange penge, at blive berømt etc. Det er en ureflekteret eller til nød gammeltestamentlig måde at forholde sig tilværelsen på, som der ikke er belæg for i Det Nye Testamente. For den kristne gælder det om at øve sig i selvfornægtelse med henblik på at gøre sig fortjent til evigt liv i Gudsriget. Det er således ikke uden grund, at hans kristendomsforståelse er blevet kaldt 'forsagelseskristendom'.

Men fordi Kierkegaard ikke skrev ret meget om lykke, kan man jo godt spørge, om han selv var lykkelig? Det gives der naturligvis ikke et entydigt svar på, for som alle andre mennesker oplevede han op- og nedture. Som religiøs forfatter gjorde han sig imidlertid til talsmand for, at den højeste levevisdom er at kunne dø vel, og i hvert fald set i det perspektiv er der næppe tvivl om svaret:

Hvis man med ét ord skal beskrive indholdet i hans liv, må det være ordet kristendom. På godt og ondt løber den som den røde tråd gennem hele hans tilværelse. Han blev født som yngste søn i en rig, men også meget religiøs familie. Som dreng blev der gjort alt for ham og hans søskende, men der var en slange i paradiset. Faren var en ældre, tungsindig herre, der i misforstået velmenthed fyldte sine børn med bibelhistorie i tide og utide, og navnlig for efternøleren Søren fik det afgørende betydning. På den ene side var opdragelsen stærkt medvirkende til, at han som barn og ung ofte følte sig ulykkelig, men på den anden side gav den ham en ballast, som han for alt i verden ikke ville have undværet. Som ung mand forsøgte Søren Kierkegaard ganske vist at ryste kristendommen af sig med en udsvævende livsførelse, men kun for at opdage at det ikke lod sig gøre. Dertil var hans religiøse instinkt for stærkt. End ikke en forlovelse med den pige, han havde forelsket sig i, formåede at trænge kristendommen i baggrunden. I stedet blev han forfatter med 'det at blive kristen' som forfatterskabets centraltema. Det var der ikke meget salg i, men han skrev ikke for at tjene penge, men for at gøre opmærksom på, hvad kristendom er. Kierkegaard kunne med stor sandsynlighed være nået til tops i folkekirken eller på universitetet, hvis han havde talt de ledende skikkelser efter munden, men det lå ikke til ham. Det var vigtigere at få gjort opmærksom på, hvad kristendom efter hans opfattelse er end at gøre karriere, og jo mere man ignorerede ham og forsøgte at tie hans synspunkter ihjel, desto mere skærpede han tonen. Med generalopgøret med folkekirken i de flyveblade han udsendte i det sidste halve år af sit liv, brændte han alle broer bag sig.

Ved sin død i 1855 var Kierkegaard fattig og miskendt. Der var kun nogle få tusinde kroner tilbage af den arv, han havde levet af hele sit liv, og som forfatter og filosof var han uglest i Danmark og stort set ukendt i udlandet. Det lyder som en ulykkelig skæbne, men i så fald overser man, at det ikke var skæbnen, der styrede Kierkegaard, men omvendt. Til det sidste forblev han tro mod 'sit livs indhold, sin bevidstheds fylde, sit egentlige væsen'. Der er grund til at antage, at han døde som en lykkelig mand.

Om åndløshed

Åndløs er et gammelt ord, der er ved at gå i glemmebogen, og fred være med det. Men det er også et så vigtigt begreb i Kierkegaards forfatterskab, at der ikke er nogen vej uden om en introduktion. Et nærliggende eksempel på, hvad det drejer sig om, er det spørgsmål, som den forrige artikel sluttede med: om han var en lykkelig mand? Ifølge Kierkegaard er det et åndløst spørgsmål.

Åndløs betyder uden interesse eller forståelse for åndelige værdier, jf. www.ordnet.dk. Ifølge Kierkegaard er det en præcis beskrivelse af det moderne menneske. Det moderne menneske anser sig for et frit og selvstændigt individ, der ikke har brug for nogen instans eller autoritet til at vejlede sig. Det moderne menneske kan selv og vil selv, det er selvrådigt og egenmægtigt. Opslugt af verdslighed og sanselighed lever det moderne menneske som om, at det er det eneste, det drejer sig om. Åndløshedens hovmod er ikke at ville vide af Gud.

Som nævnt i artiklen om antropologien definerer Kierkegaard mennesket som 'ånd', hvilket her kan omskrives til: at være sig bevidst at være skabt af Gud. Enhver, der er sig bevidst at være skabt af Gud, vil lade sig vejlede af Gud i alle væsentlige (livs)spørgsmål. Åndløs betyder *ikke* at være sig bevidst at være skabt af Gud, og derfor har det åndløse menneske ikke denne mulighed. Åndløsheden må derfor se sig om efter noget andet at lade sig vejlede af, og hvad er mere nærliggende end familie, venner og bekendte? I stedet for Gud bliver 'de andre' pejlemærke i det åndløse menneskes liv. Der er noget søvngængeragtigt over det åndløse menneske. År ud og år ind gør han som alle andre uden nogen sinde for alvor at stille spørgsmålstejn ved, om det er det rigtige. I stedet for Gud holder det åndløse menneske sig til de til enhver tid gældende sociale normer og konventioner. Ifølge Kierkegaard mangler åndløsheden først og fremmest inderlighed. Det åndløse menneske er så optaget af at tilpasse sig og være som de andre, at han hverken har tid eller trang til at blive opmærksom på tilværelsens religiøse dimension.

Det er ikke noget problem at holde sig til Gud, så længe der er overensstemmelse mellem Guds vilje og de sociale normer og konventioner. Det bliver først et problem, hvis der ikke er overensstemmelse. Ifølge Kierkegaard oplevede han det i forbindelse med forlovelsen, som han angiveligt måtte bryde, fordi han inderst inde følte, at det ikke var Guds mening med ham, at han skulle være ægtemand og familiefar. I datidens borgerskab var det en skandale at bryde en forlovelse, og efter bruddet

blev han anset for en førsteklases sjuft.

Åndløshed skyldes ikke mangel på intelligens. Åndløsheden er ikke dum, snarere tværtimod. Ifølge Kierkegaard er der ikke noget i vejen for, at den kan lære ligeså godt en filosofisk remse som en trosbekendelse eller et politisk partiprogram udenad. Åndløshed skyldes snarere en vis mental robusthed: 'De fleste menneskers ulykke er ikke, at de er svage, men at de er for stærke – til egentlig at mærke Gud', hedder det således i en optegnelse i journal nr. 9.

Åndløshed har ikke noget med køn eller alder at gøre. Kvinder er hverken mere eller mindre åndløse end mænd, og unge mennesker er ikke mere åndløse end ældre. Åndløshed kender heller ikke til sociale skel. Fatige mennesker er hverken mere eller mindre åndløse end rige, og folk uden uddannelse er ikke mere åndløse end dem, der har én. En professor kan være mere åndløs end en 1. års studerende. Ifølge Kierkegaard kan hvem som helst være åndløs, - 'han være forresten øltapper eller statsminister'.

Åndløshed forekommer i alle samfundslag, omend Kierkegaard især havde blik for den i det borgerskab, han selv var en del af.

Et sted beskrives fænomenet i skikkelse af en højtstående embedsmand som følger: 'I sit inderste er han som død, men hans Højhed går spøgelsesagtigt omkring blandt os – den lever. Det er ikke noget menneske du taler med, når du taler med ham; i sin higen efter højhed er han selv blevet det eftertragtede: som menneske betragtet en titulatur. Der indenfor er lutter tomhed og tant, ja, der er intet, men skindet er der, det forfængelige skin, som bærer verdslig højheds udmærkelser, hvilke de forbigående viser ærbødighed for – mens han bærer al denne højhed omtrent som puderne ved begravelsen, der bærer hans stjerner.'

Et andet sted spidder Kierkegaard en dame af det bedre borgerskab: 'Dersom man, som man gør forskel mellem ægte og uægte metal, og da igen har noget derimellem som kaldes plet, en komposition, der kan (ligne); dersom man således turde tale om kompositions-mennesker: så ville fruene passende betegnes som et sådant. Hun har en vis pletteret virtuositet i at være hvilket som helst: indtagende et øjeblik og dog igen næsten modbydelig, elskværdig og dog igen byrdefuld ved sin travle vigtighed, pyntet og dog igen næsten prostitueret i sin guldindvirkede påklædning, dydig og koket, dannet og dog smerteligt berørende for den væsentligt dannede, kløgtig på livet og dog næsten åndløs, leflende først og sidst. Hendes karakter-opfattelse kan ikke blive andet end denne blandede bekendtgørelse, fordi hun ingen væsentlighed har, og hendes udvortes der-

for må beskrives ved at optælle nogle egenskaber. Den (sikre og overbevisende) virtuositet fuldender sig selv og vender tilbage i sig selv i den selvtilfredshedens indbildning, at hun er som en kone af verden bør være.'

Kierkegaard har meget mere at sige om åndløsheden, end der er plads til at komme ind på her. F.eks. at den er langt mere udbredt, end man tror. Desuden, at den bruger meget tid på at sammenligne sig med venner og bekendte, og derfor er på evig jagt efter status. Åndløsheden følger altid i hælene på det sidste nye, uanset om det gælder politiske, intellektuelle eller kulturelle strømninger. Åndløsheden elsker at snakke, fordi snakken skjuler den tavshed, der ville gøre tomheden åbenbar. Åndløsheden er dannet, men på en overfladisk måde, f.eks. ynder den at citere Søren Kierkegaard! Materialistisk og målorienteret som åndløsheden altid er, har den ophøjet forbrug og præstationsræs til den egentlige mening med tilværelsen. Enten shopper den eller løber maraton. Nyhedsmedierne kunne for nogen tid siden fortælle om en konkurrence, hvor deltagerne skulle løbe syv maraton på syv dage på syv forskellige kontinenter. Kan man forestille sig noget mere åndløst?

Kierkegaard er blevet kritiseret for, at hans analyser af åndløsheden er arrogante og nedladende. Men i stedet for at blive fornærmet er det måske mere ærligt at indrømme, at der er noget om snakken. Uanset om man kan godtage hans religiøse retorik eller ej, kan næppe ret mange undgå at føle sig ramt. Under alle omstændigheder skrev han ikke for at fornærme sine læsere, men for at få dem til at besinde sig på, hvad det vil sige at være menneske. Det er i det lys, man skal læse hans konklusion: 'Åndløshed fødes intet menneske med; og hvor mange der end i døden bringer dette med sig som det eneste udbytte af livet - det er ikke livets skyld.'

www.sksor.dk

PS: Hvorfor er det åndløst at spørge, om han var lykkelig? Fordi spørgeren hverken bliver mere eller mindre lykkelig af at vide, om han var det. Hvis Kierkegaard kunne udtale sig, ville han formentlig sige, at uanset hvad svaret er, kan det kun bruges til at fodre åndløshedens umættelige nysgerrighed.

Om eksistens

Eksistens kommer af det latinske *ex-istere*, der betyder vise sig, træde frem, komme til syne. Som begreb har det været genstand for filosofiske overvejelser længe før Kierkegaards tid, men han var den første til at beskrive det som en udfordring. For ham drejer det sig ikke kun om at trække vejret og indtage det nødvendige antal kalorier, men om at gennemskue alle livets udenomsværker i form af normer og konventioner og andres forventninger med henblik på at blive den, man egentlig er. Det optog ham så meget, at hovedformålet med hans filosofiske tænkning blev 'at forstå sig selv i eksistens', som det hedder i EFTERSKRIFTEN. Denne artikel handler om, hvad det indebærer.

I almindelig sprogbrug betyder eksistere det samme som at være eller findes. Alt, hvad der eksisterer, f.eks. en kartoffel, *er*, og når kartofflen bliver spist, *er* den ikke mere. Mennesket eksisterer i samme lavpraktiske forstand som en kartoffel, men alligevel adskiller vi os fra kartofflen og alt muligt andet ved at være bevidste om, at vi er til. Mennesket er det eneste væsen, der véd, at det eksisterer. Det er denne bevidsthed om at være til, der er udgangspunktet for al eksistensfilosofi. I en vis forstand er eksistens endnu mere fundamental end bevidstheden om at være til, for man må nødvendigvis eksistere for at kunne reflektere over sin eksistens. Ethvert menneske er altid allerede eksisterende, inden det foretager sig noget som helst.

'Man bliver ikke til noget ved at blive til', skriver Kierkegaard, - hverken 'mand, far eller fuglekonge'. Det skal forstås på den måde, at eksistens går forud for alt, hvad et menneske i øvrigt er. Uanset om man er mand eller kvinde, ung eller gammel, tyk eller tynd, er man det *som* eksisterende. Det samme gælder social status mm. Uanset om man er direktør eller flaskesamler, rig eller fattig, ateist eller kristen, er man det *som* eksisterende. 'At eksistere er intet nærmere bestemmende prædikat, men er alle nærmere bestemmende prædikaters form', hedder det således i EFTERSKRIFTEN.

Eksistens har endvidere den mærkelige egenskab, at den eksisterende eksisterer, uanset om han vil eller ej. Eksistens er ikke noget, man lægger bag sig på samme måde, som man kan lægge en sygdom, et ægteskab eller en erhvervskarriere bag sig. Som eksisterende hedder det bestandsdigt: fremad. Eksistens er en uafbrudt, kontinuerlig proces, der fastholder os i sit jerngreb, så længe vi lever. Eksistens er heller ikke noget man kan lære på samme måde, som man kan lære at gå på line eller blive en god

samfundsborger. End ikke af Søren Kierkegaard kan man lære at eksistere, for når det kommer til eksistens, er der kun én læremester, og det er eksistensen selv. Min eksistens er unik i den forstand, at den tilhører mig, og den kan hverken overdrages eller udsættes. Ingen andre kan overtage min eksistens, og jeg kan ikke sætte den på pause.

Eksistens indebærer en vidtstrakt handlefrihed. I praksis betyder det, at vi livet igennem realiserer en række muligheder på bekostning af et utal af andre muligheder. Det gælder helt ned til dagligdags gøremål som at gå på arbejde eller købe ind, hvor man strengt taget kan vælge at lade være med at gå på arbejde eller købe ind, men endnu vigtigere er det naturligtvis, når det drejer sig om at gøre noget, der har mere vidtrækkende konsekvenser. At være gift er således at realisere en mulighed, for det står enhver frit for at lade sig skille. At blive i et kedeligt job, måske fordi lønnen er god, er at realisere en anden mulighed, for det står enhver frit for at finde et mere spændende job. De fleste danskere bor i Danmark, for det er her, vi føler os mest hjemme, men i princippet står det enhver frit for at bryde op og bosætte sig i et andet land osv.

'At eksistere er noget ganske andet end at vide', skrev Kierkegaard i EFTERSKRIFTEN med adresse til sin samtid. På hans tid var enhver intellektuel med respekt for sig selv tilhænger af den såkaldte filosofiske idealisme, der havde den tyske filosof G. W. F. Hegel som sin frontfigur. Ifølge Hegel, hvis tænkning foregiver at være intet mindre end et altomfattende, afsluttet system, er mennesket blot en brik i en udvikling, der skal føre verden frem til dens endegyldige, ideelle tilstand. Heroverfor påpegede Kierkegaard, at Hegel havde glemt at tage den menneskelige eksistens i betragtning. Hvor Hegels system er kendetegnet ved abstraktion, almenhed og afsluttethed, er menneskets liv kendetegnet ved at være konkret, individuelt og uafsluttet. Kierkegaard afviste ikke, at tilværelsen kan være del af et system, men han insisterede på, at som eksisterende kan vi umuligt vide det.

At eksistere i Kierkegaard'sk forstand kræver først og fremmest liden-skab. Hvis eksistens skal være andet og mere end bare at være til, kræver det en særlig indsats af den eksisterende, ikke nødvendigvis i form af spektakulære bedrifter, men indadtil i form af inderlighed. Mange kender den intense følelse, der er forbundet med at opleve noget ekstraordinært, f.eks. en stor lykke eller dyb sorg, men ifølge Kierkegaard er det en 'momentvis' eksistens. Man skal også eksistere i hverdagen, og hvordan gør man så det? Der er skrevet doktorafhandlinger om Kierkegaards eksistensbegreb, men hvis man afstår fra højtravende filosofiske overvejelser,

kan et bud, der i hvert fald er en god begyndelse, lyde som følger: at eksistere er at have sin sjæl med i alt, hvad man foretager sig, uanset om det er at gå på arbejde, tage på skovtur eller lave ingenting. At eksistere i Kierkegaard'sk forstand er at være intenst engageret i sit liv, ikke kun når det gælder store beslutninger, men også når det gælder 'eksistensens luvslidte side', dvs. hverdagens mere eller mindre nødvendige gøremål.

Kierkegaard forstod sig primært som religiøs forfatter, og til slut skal antydes, hvordan hans kristendomsforståelse og eksistensfilosofi hænger sammen. Som kristen stod han fast på, at ethvert menneske er skabt af Gud, og at Gud for 2000 år siden manifesterede sig i rum og tid i skikkelse af Jesus. Som eksistentialist blev et vigtigt spørgsmål derfor, hvad det betød for ham – Søren Aabye Kierkegaard - at Jesus døde på korset for hans skyld. Som tiden gik, tårnede det spørgsmål sig op og blev til sidst det altoverskyggende tilværelsesproblem, men inden da havde han nogle år tidligere sammenfattet sin eksistensfilosofi som følger:

'Enhver menneskelig eksistens, der ikke (...) grunder i Gud, men dunkelt hviler i og går op i noget abstrakt universelt (stat, nation og deslige) eller i dunkelhed over sit selv tager sine evner blot som virkekræfter uden i dybere forstand at blive sig bevidst, hvorfra han har dem, tager sit selv som et uforklarligt noget, hvis det skulle forstås ind efter – enhver sådan eksistens, hvad den end udfører, det mest forbavsende, hvad den end forklarer, hele tilværelsen, hvor intensivt den end æstetisk nyder livet: enhver sådan eksistens er dog fortvivlelse.'

Den græske filosof Sokrates var Kierkegaards store forbillede. Sokrates var eksistentialist længe før ordet blev opfundet og hævdede selv, at han altid sagde 'det samme om det samme'. Noget lignende gør sig gældende for Kierkegaards vedkommende. Også han var eksistentialist og skrev i vidt omfang det samme om det samme. Uanset om det er at vælge sig selv, som det hedder i ENTEN-ELLER, eller begreber som den enkelte, inderlighed eller eksistens, drejer det sig grundlæggende om, hvad det vil sige at være menneske og leve et autentisk liv.

Om dialektik

Ligefrem dialektik, omvendt dialektik, uendelighedens dialektik, kvantitativ og kvalitativ dialektik for slet ikke at tale om det dialektiskes egen dialektik, - *filosoffen* Søren Kierkegaard jonglerer med det hele og mere til! Når han undertiden er ubeskeden nok til at omtale sig selv som et geni er det ikke mindst på grund af evnen til at tænke dialektisk. Det var han bedre til end nogen anden i datidens intellektuelle miljø. Denne artikel handler om, hvordan begrebet prægede hans liv og forfatterskab.

Ordet dialektik kommer af græsk og betød oprindeligt at føre samtale. Sokrates anses for at være den første dialektiker, fordi han brugte spørgsmål og svar til at bringe sine medborgere ud af deres vildfarelser. I middelalderen blev dialektik brugt som betegnelse for logik, men sin storhedstid fik begrebet først med den tyske filosof Hegel. Ifølge Hegel er dialektik ikke kun en diskussionsform, men et træk ved virkeligheden selv. Hvad der ud fra en begrænset synsvinkel fremstår som modsætninger, f.eks. sjæl-legeme, frihed-nødvendighed, alment-individuelt, er blot dele af en større helhed. Det gælder på alle niveauer inklusiv verdenshistorien, der også udvikler sig dialektisk, fordi simple og modsætningsfyldte samskudsformer efterhånden afløses af mere komplekse og harmoniske. Da Kierkegaard begyndte at studere teologi på Københavns universitet i 1830 var Hegels filosofi højeste mode. I begyndelsen var han begejstret for den, men på bedste dialektiske vis ændrede det sig med årene, så han endte med at blive en af dens skarpeste kritikere. Hvor Hegel med sin dialektiske metode udjævnede alle modsætninger, holdt Kierkegaard hårdnakket på, at Gud er 'det absolutte', som ikke kan udjævnes eller sidestilles med noget andet. Ifølge Kierkegaard gik det aldrig op for Hegel, at 'opgaven er ikke at begribe kristendommen, men at begribe, at man ikke kan begribe den'.

Selv om Kierkegaard afviste Hegels systemtænkning, var han meget inspireret af tanken om, at dialektik er et træk ved virkeligheden selv. Det kommer til udtryk på mangfoldige måder i vores tilværelse. Som eksempel på et dialektisk fænomen kan nævnes vores sprog, for ikke alene kan man lade være med at sige noget, man kan også sige det modsatte af, hvad man mener. Også menneskets vilje er dialektisk, for uanset hvad man vil, foreligger altid den mulighed, at man kan lade være med at ville. Et begreb som dannelse har ifølge Kierkegaard ikke noget med gode manerer at gøre, eftersom det gennemdannede menneske kendes på, 'hvor dialektisk den tænkning er, i hvilken han har sit daglige liv'. Utallige andre fænomener så som alvor, had, kærlighed, lykke, tillid, tro, vrede, ære etc.

er også dialektiske, og det samme er tilfældet med en lang række politiske og samfundsmæssige fænomener. Overhovedet gælder, at 'alt hvad der er dialektisk i sig selv, indeholder modsigelsen i sig selv'. Som eksempel på noget, der *ikke* er dialektisk kan nævnes instinkter, fordi instinktiv adfærd er kendetegnet ved at sætte sig igennem, uden at vi kan gøre noget ved det; der er intet alternativ, ikke nogen anden mulighed.

Inspireret af den oprindelige betydning af ordet har det været fremført, at dialektik kan defineres som kunsten at kunne modsig sig selv uden at komme i modsigelse med sig selv. Den definition lever Kierkegaards forfatterskab til fulde op til. Den grundlæggende modsigelse går mellem det pseudonyme forfatterskab, som han udgav under fiktive forfatternavne, og det opbyggelige forfatterskab, som han udgav i eget navn. Det er i sig selv en dialektisk pointe, at hver gang han udgav et pseudonymt værk, blev det ledsaget af et opbyggeligt skrift. Grunden til, at det pseudonyme forfatterskab blev udgivet under opdigtede forfatternavne, er, at det indeholder synspunkter og holdninger, som han enten ikke ville eller ikke kunne stå inde for. I hans mest berømte bog, ENTEN-ELLER, er det således en inkarneret livsnyder og en inkarneret ægtemand, der forsøger at overbevise hinanden om det fortrinlige i deres respektive livsførelse. Næppe var ENTEN-ELLER udsendt, før der kom en ny bog med en tredje stemme, som gik ind for en religiøs livsførelse. Den spaltede sig senere i en moderat og fundamentalistisk stemme. I alt optræder der mindst en halv snes forskellige stemmer i det pseudonyme forfatterskab. Sammenfattende beskriver Kierkegaard derfor sit forfatterskab som 'en dialektisk bygning', - 'hele produktiviteten er fra først til sidst dialektisk'.

I selvbiografien skriver Kierkegaard, at 'refleksion er min individualitets-bestemmelse.' Frit oversat betyder det, at han var intellektuel ud over alle grænser, og det satte ikke kun sit præg på forfatterskabet, men også på hans privatliv. Som økonomisk uafhængig behøvede han ikke at arbejde, og han kunne derfor hellige sig sine interesser, så meget han ville. Det gjorde han bl.a. på den måde, at 'i lange tider har jeg ikke bestilt andet end at lave dialektiske øvelser med tilsætning af fantasi'. De mest vellykkede blev efterfølgende brugt i forfatterskabet. Men den emnente begavelse havde også en bagside, idet han ikke kunne foretage sig noget uden først at have overvejet det grundigt. Skrækeksemplet er forlovelsen. Egentlig er det temmelig banalt, at to unge mennesker bliver kærester, og at det så alligevel viser sig ikke at gå, men det fik Kierkegaard forvandlet til et 11 måneder langt drama, hvor han formentlig var den eneste, der kunne se 'hvor frygteligt dialektisk kombineret det var'. Så påkalder hans situation under arbejdet med at nyfortolke kristendom-

men sig mere sympati. Et af problemerne var, at han var i syv sind om, hvor meget han skulle sætte ind på at trænge igennem med sine synspunkter. For lidt var fejt og krysteragtigt, mens for meget let kunne være at formaste sig. Bl.a. derfor befandt han sig ofte 'i dialektiske spændinger, som ville bringe ethvert menneske med min fantasi – uden Gud – til af-sindighed'.

Til slut skal antydes, hvordan dialektik præger Kierkegaards kristendomsforståelse. Han skelner mellem verden, som vi almindelige dødelige mennesker lever og agerer i, og på den anden side den kristendom, som Jesus taler om og repræsenterer, jf. Joh. 18.36. De to ting er hinandens modsætninger, og det kommer bl.a. til udtryk på den måde, at hvor den menneskelige verden er styret eller behersket af 'ligefrem dialektik', så er i kristendommen alting 'omvendt dialektisk'. Nogle eksempler kan belyse, hvad han mener. I den menneskelige verden anses formue for et gode, men da den rige yngling spurgte Jesus om, hvordan han skulle få adgang til Gudsriget, var svaret som bekendt, at han kunne begynde med at give sine penge til de fattige. Hvis nogen vil slå os, vil de fleste forsvare sig, men ifølge Jesus skal man vende den anden kind til, og vil nogen ved retens hjælp tage din kjortel, så lad ham også få kappen, jf. Matt. 5,39-42. Men det er ikke kun Jesus' forkyndelse, der vender op og ned på alt, hvad vi er vant til. Også hans jordiske liv var dialektisk, fordi han både var Gud og menneske. Hvad deraf følger for kristendommen og det at blive kristen har Kierkegaard beskrevet i en tung og indforstået terminologi i EFTER-SKRIFTEN. På dette sted kan derfor passende afsluttes med den journaloptegnelse, hvori han sammenfatter sin kristendomsforståelse som følger: '*Et gode – der gør ondt. Således kunne jeg dialektisk nøjagtigt betegne, hvad kristendom ifølge det nye Testamente er.*'

Om videnskab

Udforskningen af verden begyndte i oldtiden, men det var først med den videnskabelige revolution i 1600-tallet, at det for alvor begyndte at rykke. Eksperimenter og systematiske observationer førte til store fremskridt inden for fysik og astronomi, og snart fulgte nye grene i form af kemi, biologi og fysiologi. På Kierkegaards tid var moderne videnskab allerede godt i gang. Denne artikel handler om, hvad han syntes om det.

Som ganske ung overvejede han selv en naturvidenskabelig karriere, og man véd, at han havde stor respekt for en slægtning, der var zoolog, og som brugte mange år af sit liv på at lede efter fossiler i Brasilien. Og en mand som H.C. Ørsted - ham med elektromagnetismen - gik lyslevende rundt i København og var en del af hans bekendtskabskreds. Set med Kierkegaards øjne var det ikke videnskabsmændene som sådan, der var noget galt med, men selve den videnskabelige tilgang til verden og tilværelsen.

Forskellen på den videnskabelige tilgang og Kierkegaards tilgang kan beskrives som følger:

Videnskab er objektiv og levner ikke plads til personlige holdninger. Den når frem til sine resultater udelukkende ved hjælp af observationer, eksperimenter og logiske ræsonnementer.

Kierkegaards tilgang var subjektiv, religiøs, dvs. en trossag, der står og falder med den troendes tillid til en idé eller påstand. I kristendommen er det som bekendt påstanden om, at Gud har skabt verden, og at Jesus er hans søn.

Videnskab og religion er to modpoler eller modsætninger, der har svært ved at tale sammen. Det kan illustreres med Jesus' opstandelse som eksempel. Den kristne tror på opstandelsen, fordi det står i biblen. Videnskabsmanden afviser opstandelsen, for ganske vist kan han ikke modbevise den, men han kan heller ikke bekræfte den ved hjælp af observation, eksperimenter eller logiske ræsonnementer. Opstandelsen er et fænomen eller en begivenhed, der ligger uden for videnskabens rækkevidde og forståelseshorisont.

Ifølge Kierkegaard er kristendommen videnskaben overlegen på to afgørende punkter: 1) den anviser en måde at leve på og 2) den lover evigt liv.

Hvad levemåde angår sammenfattede han det i følgende huskeregel: Gud ser kun på det etiske. At gøre det gode uden skelen til egen vinding eller fortjenstlighed er den måde, som kristendommen anbefaler os at le-

ve på. Alt andet, det være sig magt, rigdom eller nok så imponerende præstationer, er uden betydning. Gud ser kun på det etiske. Hvis Newton har fået plads i himlen, er det ikke fordi han opdagede tyngdeloven, men fordi han var en troende og gudfrygtig mand.

Hvad evigt liv angår er det en vigtig del af den kristne tro og ifølge Kierkegaard det største gode et menneske kan opnå. Evigt liv er et fænomen, der lige som Jesus' opstandelse ligger uden for videnskabens forståelseshorisont, men som det vil fremgå af den næste artikel forhindrede det ham ikke i at være urokkelig i sin tro på det.

Ifølge Kierkegaard er videnskab en vej, der fører væk fra kristendommen, og derfor var han bekymret over dens fremmarch. Hans skrækvision var, at videnskab med tiden ville blive den nye religion. Han frygtede, at alle ville blive så forblændede af dens opdagelser og landvindinger, at man mere eller mindre glemte tilværelsens etisk-religiøse dimension. Efter hans mening er mennesket først og fremmest "ånd", dvs. et religiøst væsen, og hvis der ad videnskabelig vej var noget at lære om mennesket som "ånd", skriver han i en journaloptegnelse, så ville han have været den første til at få fat i et mikroskop, men det er der ikke. Videnskaben kan ikke – og kommer heller aldrig til at kunne – give svar på spørgsmål af eksistentiel karakter.

Efter Kierkegaards opfattelse var det meste af det, der gik under navn af naturvidenskab slet ikke videnskab, men nysgerrighed, og især lægevidenskaben måtte stå for skud:

"En fysiolog påtager sig at forklare hele mennesket. Det gælder nu her først og fremmest: *principiis obsta*: hvad skal jeg med det. Hvad behøver jeg at vide om den centrifugale og centripetale nervecirkulation, om blodets strømning, om menneskets tilstand mikroskopisk i moders liv. Etikken har opgaver nok for mig. Eller behøver jeg at vide, hvorledes fordøjelsen foregår for at kunne spise, eller behøver jeg at vide hvorledes bevægelsen foregår i nervesystemet – for at tro på Gud og mennesker". I en anden optegnelse fra samme tid gik han endnu videre og skrev, at i en vis forstand er hele lægevidenskaben at betragte som en spøg, for der er ingen grund til at være så forhippet på at forlænge et menneskes liv i en kortere eller længere periode, når hovedsagen er at dø saligt! (Udråbstegnet er Kierkegaards).

Her er det tydeligvis en religiøs fanatiker, der fører pennen. Hvis man skal komme ham lidt i møde, kan man sige, at det også først er efter hans død, at lægevidenskaben for alvor har vist sit potentiale, men i øvrigt er synspunktet ude i hampen. I lægevidenskaben bliver de kristne kerneværdier barmhjertighed og næstekærlighed omsat til praksis. Det var det,

Jesus gjorde, da han gik rundt og helbredte syge! Det kan godt være, at udviklingen i nyere tid ikke kun har været drevet af ønsket om at gøre det gode, (for hvem vil ikke gerne have en nobelpris), men det ændrer ikke ved, at lægevidenskaben har reddet utallige menneskeliv. Det kan vor Herre umuligt have noget imod.

Til slut skal nævnes, at Kierkegaard ikke kun var afvisende over for naturvidenskab, men i endnu højere grad over for sine egne fagfæller, dvs. teologer. For ham var kristendom først og sidst et personligt anliggende med etisk stræben som et afgørende element. Derfor er en videnskabelig tilgang til kristendommen i hans øjne nærmest blasfemisk. I en af sine sidste bøger gjorde han spydigt opmærksom på, at en professor slet ikke er omtalt i det Nye Testamente, hvoraf man for det første kan slutte, at kristendommen kom ind i verden uden at behøve hjælp af professorer, og for det andet undre sig over, at en professor ikke kan forstå, at hans lærde virksomhed forrykker fokus fra etik til forskningsresultater.

For Kierkegaard var tro og eksistens vigtigere end nok så meget viden om verden. Han holdt stædigt fast i kristendommen som den eneste relevante livstydning over for de fremtrængende videnskaber.

Om evigheden

Evighed er et nøgleord til at forstå Kierkegaard, ikke bare fordi han bruger det flittigt, men også fordi det er et bærende synspunkt gennem hele forfatterskabet, at mennesket ikke kun har evigheden over sig, men også i sig. At mennesket har evigheden over sig er en ældgammel tanke, mens påstanden om at mennesket har evigheden i sig, er hans egen idé. Ingen af delene kan bevises, men det lod en digter og filosof af hans format sig ikke bremse af.

For Kierkegaard er evighed først og fremmest et religiøst begreb.⁴ Det har med Gud at gøre, men derudover er der ingen, der véd, hvad det er, - heller ikke Kierkegaard. I en opbyggelig tale hedder det således, at 'alt hvad et menneske véd om det evige er hovedsagelig indbefattet i dette: det er Gud som råder'. Mere fromt og enfoldigt kan det næppe siges. Når han alligevel har en del mere at sige om evigheden, må det ikke forstås som noget, han havde fået meddelt i en åbenbaring eller lignende. Han havde ikke en særlig, privilegeret adgang til de højere magter, idet han tværtimod understreger, at hans gudsforhold var hverken mere eller mindre, end hvad ethvert menneske kan have. Det gjaldt for ham som for alle andre dødelige, at 'der er kun ét bevis for, at det evige er til: troen på det.'

Kierkegaard var overbevist om, at mennesket har evigheden over sig i form af det, der med en mere velkendt metafor kaldes himlen. På det punkt er der ikke noget kontroversielt ved hans kristendomsforståelse. Tværtimod er det kristendom i klassisk aftapning, at Gud holder til i himlen, og ved troen på Jesus som Guds søn kan enhver få del i det evige fællesskab med dem.

Ifølge Kierkegaard er det udsigten til evigt liv, der mere end noget andet adskiller kristendommen fra jødedommen. Jesus var den første, der lovede menneskene evigt liv, og hele hans forkyndelse går ud på at anvise, hvordan mennesket gør sig fortjent til at få del i det. 'Det Nye Testaments synspunkt er ene og alene evigheden', hedder det således i en journaloptegnelse. Kristendommen forudsætter, at evigheden beskæftiger

⁴ Det er også et filosofisk begreb, som betyder den endeløse tid, der er uden begyndelse og slutning. Som sådant er det ifølge Kierkegaard en særlig kvalitativ væren, der er forskellig fra al anden væren. Han har også en teori om, hvordan evigheden forholder sig til den tid, som vi måler med ure og kalender. Det er meget abstrakt og interesserer vistnok ikke ret mange uden for tidsteoretikernes snævre kreds.

et menneske 'absolut'. Hvis ikke det tages for pålydende, at der venter et evigt liv enten i form af en evig salighed eller evig fortabelse, er der ifølge Kierkegaard slet ingen grund til at beskæftige sig med kristendommen. Kun 'evighedens alvor' kan legitimere, at kristendommen forstås som 'eksistens-meddelelse'.

At mennesket har evigheden i sig er som nævnt Kierkegaards egen idé.

For at forstå den kan det være nyttigt at gribe tilbage til hans opfattelse af, hvad et menneske i det hele taget er. Det er et vigtigt element i hans antropologi, at mennesket til forskel fra alle andre levende væsener véd af tiden. Uden bevidsthed om fortid og fremtid ville mennesket være 'trælbundet som et dyr, hans hoved bøjet mod jorden, hans sjæl fængslet i øjeblikket'. Tidsbevidstheden medfører en forestilling om evigheden, som følger os livet igennem. Et sted beskrives det på den måde, at 'da nu mennesket er bevidsthed, så er han stedet, hvor det evige og det timelige bestandigt berører hinanden, hvor det evige bryder sig i det timelige'. I bevidstheden om at være til er så at sige indvævet en forestilling om evigheden, som mennesket ikke kan slippe fri af. Den kan fortrænges, hvad der ifølge Kierkegaard er en udbredt måde at forholde sig til den på, men rigtig sur bliver han kun på dem, der benægter den: 'Hvis da nogensinde levevisdom vil forandre det, der skal angå det evige i et menneske til også at være noget timeligt, da skal dette være dårskab, hvad enten det er en olding, der taler eller en yngling'.

Men når Kierkegaard skriver om evigheden og det evige er det i virkeligheden i de fleste tilfælde synonymt med ord som 'Gud' og 'det gode'. Derved får begrebet evighed nogle etisk-religiøse overtoner, som man som læser skal vænne sig til. Som eksempel kan nævnes sætningen: 'Kristendommen er det paradoks, at det evige engang er blevet til i tiden', hvor 'det evige' tydeligvis anvendes som synonym for Gud. Som et andet eksempel kan nævnes, at da han lagde den æstetiske livsførelse bag sig, var det angiveligt, fordi han følte at den med sit umådeholdne fokus på sanselig nydelse inkarnerede 'den fjerneste afstand fra det evige: et øjeblik i tid fyldt med tomhed'. Men evigheden har ikke kun med den religiøse sfære at gøre, den gennemtrænger alle dele af tilværelsen. Når han f.eks. et sted skriver, at 'det, der adskiller al kærlighed fra vellyst, er, at den har et evighedens præg på sig', sigtes der til de følelser, som får to mennesker til at indgå ægteskab i modsætning til blot og bar sex. Og når han et andet sted definerer en vane som det, der opstår 'så snart det evige går ud af gentagelsen', anvendes 'det evige' synonymt med 'det gode'. I mellem menneskelige relationer bør vi handle ud fra ønsket om at gøre

det gode, men når noget er blevet en vane, har man ikke længere sin sjæl med i det.

Kierkegaard levede i en periode præget af politisk røre. Og da politik efter hans opfattelse er en vej, der fører væk fra kristendommen, kan det ikke undre, at han generelt følte sig utilpas i sin samtid. Navnlig indførelsen af demokrati i 1849 anså han for et tilbageskridt, fordi det prioriterer den anonyme masse over den enkeltes personlige ansvar. I en ironisk replik til udviklingen skrev han, at han kunne leve under en hvilken som helst magthaver, blot bad han om, at man ville fortælle ham, hvem det var, så han kunne tage hatten af, når han mødte den pågældende på gaden. I en mere alvorlig kommentar hedder det, at hvad samtiden efter hans opfattelse behøvede, 'det lader sig helt og ganske sige med et eneste ord, den behøver: evighed. Vor tids ulykke er just, at den er blevet kun "tiden" alene, timelighed, der utålmodigt intet vil høre om evigheden, (...) men jo mere man mener at kunne eller forhærder sig i at kunne undvære det evige, desto mere trænger man i grunden til det.'

Som privatperson var Kierkegaard urokkelig i sin tro på evigheden. Det fremgår ikke mindst af journalerne, hvor han undertiden tager den så bogstaveligt, at det er svært ikke at trække på smilebåndet. I anledning af en mulig kritik af nogle opbyggelige taler hedder det således i journal nr. 1, at 'jeg forpligter mig til engang i evigheden at læse disse 3 taler højt, og jeg er forvissat om, at de vil blive hørt med velbehag'. En journaloptegnelse om Grundtvig, som Kierkegaard ikke brød sig om, slutter med en bemærkning om, at 'selv i evigheden vil han være mig ubehagelig'. Som et tredje eksempel kan nævnes en optegnelse om en præst, der havde udtalt, at sorg over en afdød er den største sorg, fordi den afdøde for altid er væk, men det er noget vås, mente Kierkegaard, fordi 'tabet af en afdød er ingenlunde uerstatteligt; der er jo en evighed'.

På linje hermed kan man i selvbiografien læse, hvordan evigheden spillede en afgørende rolle i hans liv. Det er næppe for meget sagt, at det var den redningskrans, der bar ham gennem det meste af hans voksenliv. Bl.a. fortæller han, at så langt tilbage han kunne huske, havde han haft en følelse af at være anderledes, at falde udenfor, ikke at være som de andre. Det var især slemt, da han var barn og yngre, 'men denne ulykke er allerede mindre, når man er 40 år gammel, og i evigheden er den ikke til. (...) Jeg takker min Gud til, at det er overstået og føler mig nu, med hver dag, jeg bliver ældre, lykkeligere, dog kun salig ved tanken om evigheden'.

Om Kierkegaards skrivekunst

Som flere gange nævnt forstod Kierkegaard primært sig selv som religiøs forfatter. Adskillige af de foregående artikler har fokuseret på prædikatet *religiøs*, fordi det religiøse lå ham mest på sinde, men dermed er ikke sagt, at han ikke var bevidst om sine evner som skribent. Ingen dansk forfatter, hverken før eller siden, har haft så mange strenge på sit instrument, som Kierkegaard havde. Han beherskede alle stilarter: humor, ironi, sarkasme, det lyriske, det inderlige, det dæmoniske etc. I en sekulariseret eftertid er det i høj grad skrivetalentet, der har været med til at sikre, at hans navn ikke er gået i glemmebogen. Denne artikel fokuserer på *forfatteren*, idet der i det følgende bringes en håndfuld eksempler på hans skrivekunst.

Som ung blev Kierkegaard undertiden ramt af en blanding af sløvsind og livslede. I en aforisme beskrev han tilstanden som følger:

'Jeg gider slet ikke. Jeg gider ikke ride, det er for stærk en bevægelse; jeg gider ikke gå, det er for anstrængende; jeg gider ikke lægge mig ned, thi enten skal jeg blive liggende, og det gider jeg ikke, eller jeg skulle rejse mig op igen, og det gider jeg heller ikke. Summa summarum: jeg gider slet ikke.'

I ENTEN-ELLER præsenteres kvindebedårerens Don Juan, der litteraturhistorisk kan spores tilbage til et sagn fra 1400-tallet, som følger:

'Middelalderen véd meget at tale om et bjerg, som ikke er fundet på noget landkort, det hedder *Venus*-bjerget. Der har sanseligheden sit hjem, der har den sine vilde glæder, thi den er et rige, en stat. I dette rige har sproget ikke hjemme, ikke tankens besindighed, ikke refleksionens møjefulde erhverven, der lyder blot lidenskabens elementariske stemme, lysternes spil, beruselsens vilde larm, der nydes blot i evig tummel. Dette riges førstefødte er *Don Juan*.'

Kierkegaard var ikke kun optaget af Don Juan som indbegrebet af seksualdrift; han var også stor fan af Mozarts opera om Don Juan. I følgende lovprisning af operaen kan man fornemme, hvordan ouverturen genlyder i den måde, det er skrevet på:

'Kan du ikke ved at høre *Don Juan* få en forestilling om ham, så kan du det aldrig. Hør hans livs begyndelse; som lynet vikler sig ud af tordenskyens mørke, således bryder han frem af alvorens dyb, hurtigere end lynets fart, ustadigere end denne og dog ligeså taktfast; hør hvor han styrter sig ned i livets mangfoldighed, hvor han bryder sig mod den faste dæmning, hør disse lette dansende violintoner, hør gældens vink, hør lystens jubel,

hør nydelsens festlige salighed; hør hans vilde flugt, sig selv iler han forbi, stedse hurtigere, stedse ustandseligere, hør lidenskabens tøjlesløse begæring, hør elskovens susen, hør fristelsens hvisken, hør forførelsens hvirvel, hør øjeblikkets stilhed – hør, hør hør *Mozarts Don Juan*.

Det er velkendt, at Kierkegaard med årene blev temmelig træt af sine medmennesker. Ikke mange fandt nåde for hans åsyn. Til sidst var der vist kun to, og de levede begge *før* vor tidsregning. Den ene var Sokrates, som levede i oldtidens Grækenland, den anden var Abraham, som vi hører om i Det Gamle Testamente. Indledningen til den bog, Kierkegaard skrev som en hyldest til sidstnævnte, lyder som følger:

'Dersom der ingen evig bevidsthed var i et menneske, dersom der til grund for alt kun lå en vildt gærende magt, der vridende sig i dunkle lidenskaber frembragte alt, hvad der er stort og hvad der er ubetydeligt, dersom en bundløs tomhed, aldrig mættet, skjulte sig under alt, hvad var livet da andet end fortvivlelse? Dersom det forholdt sig således, dersom der intet helligt bånd var, der sammenknyttede menneskeheden, dersom den ene slægt stod op efter den anden som løvet i skoven, dersom den ene slægt afløste den anden som fuglesangen i skoven, dersom slægten gik gennem verden, som skibet går gennem havet, som vejret gennem ørkenen, en tankeløs og ufrugtbar gerning, dersom en evig glemsel altid hungrig lurede på sit bytte, og der var ingen magt stærk nok til at frarive den det – hvor var da livet tomt og trøstesløst! Men derfor er det ikke således...'

Kierkegaard havde en fætter, der var krøbling, hvilket dengang var ensbetydende med at være sat helt uden for samfundet og det sociale liv. I en nytårshilsen skrev han følgende til sin handicappede slægtning:

'Kære Peter

Glædeligt nytår! Gå omkring og gratulere gør jeg aldrig; skrive en gratulation gør jeg kun sjældent, undtagelsesvis – men du hører også til undtagelserne. Jeg har oftere i de forløbne år tænkt på dig, (...) at du, forsonet med dit livs skæbne, med tålmodighed og stille hengivenhed løser lige så stor en opgave som vi andre, der spiller med på en større eller mindre scene, gør store forretninger, bygger huse, skriver store bøger og Gud ved hvad. Din scene er unægtelig den mindste: ensomhedens og inderlighedens – men summa summarum, som der står hos Prædikerens, når alt er hørt, så kommer det dog hovedsageligt an på inderligheden – og når alt er glemt, så kommer det også an på inderligheden.

Dette er skrevet for nogle dage siden, jeg blev afbrudt og fik det ikke gjort færdig. I dag var din far hos mig, en omstændighed der atter bragte mig i erindring at fuldende eller i det mindste at ende det begyndte. Der

var nemlig endnu noget, jeg ville tilføje. Skulle jeg give dig et råd i livet, eller særligt betænkende dit vilkår, anprise en regel for livet: da ville jeg sige: glem for alt ikke den pligt at elske dig selv, lad det, at du på en måde er sat udenfor livet, forhindret i at gribe virksomt ind deri, lad det, at du i en travl verdens dumme øjne er til overflod, lad det for alt ikke berøve dig forestillingen om dig selv, som havde for en alvis styrelses kærlige øje dit liv, hvis det føres i inderlighed, ikke lige så meget betydning og gyldighed som ethvert andet menneskes, og adskillig mere end travlhedens travle, travlere, allertravleste hastværk med – at spille livet og tabe sig selv.

Lev så vel i det nye år; kan det fornøje dig engang imellem at besøge mig, så kom kun, du er velkommen.

Din fætter

S.K.'

Lad os slutte dette strejftog i Kierkegaards skrifter med den smukkeste dedikation, der er skrevet på dansk. Den er tilegnet hans lærer på universitetet, Poul Martin Møller, der som ung sejlede som skibspræst på fjernøsten, hvor han i et anfald af hjemve skrev det berømte digt 'Glæde over Danmark'. Senere arbejdede Møller nogle år i Norge, inden han i 1831 blev ansat som lærer i filosofi ved Københavns universitet, hvor Kierkegaard lærte ham at kende. De to svingede så godt, at Kierkegaard senere tilegnede ham en af sine bøger med følgende ord:

Afdøde

Professor Poul Martin Møller,
græcitetens lykkelige elsker,
Homers beundrer, Sokrates' medvider,
Aristoteles' fortolker
- Danmarks glæde i glæden
over Danmark, skønt "vidt forrejt"
altid "mindet i den danske sommer"
- min beundring, mit savn,
helliges dette skrift.'

www.sksor.dk

Om kærlighed

Hvad er kærlighed, hvor kommer den fra, hvad skal den til for, hvorfor kører den nogle gange af sporet? Disse og en lang række lignende spørgsmål optog Kierkegaard så meget, at forfatterskabet kan læses som én stor studie i kærlighedens anatomi. På baggrund af egne, til dels smertelige, erfaringer dissekerede han kærligheden mere dybtgående, end nogen anden forfatter har gjort. I denne artikel omtales de tre vigtigste former for kærlighed, som han sonderer mellem.

Som *æstetisk* fænomen er kærlighed lig med forelskelse. Forelskelse er lykke, et sanseligt-sjæleligt vidunder, der indtræffer, uden at man behøver gøre noget. For den forelskede ophører alt andet at have betydning, eller det har kun den betydning, som det får i lys af forelskelsen. Forelskelse får forstanden til at stå stille på en måde, så den bliver uimodtagelig for sund fornuft. Det er derfor, at man som forelsket gør ting, man ellers aldrig ville have gjort. Forelskelse er selvfølelsens højeste, er jeg'et beruset i et andet jeg. Som forelsket vil man gøre alt for at imødekomme den elskede. Ifølge Kierkegaard gør forelskelse to mennesker så opslugt af hinanden, at de billedligt talt smelter sammen til ét, forenet jeg. Forelskelse er ren lidenskab, eller som det hedder i ENTEN-ELLER: 'At ville er den store sjæl, og den, der elsker, vil'. På den baggrund konkluderede han, at forelskelse er kulminationen i et menneskes rent humane eksistens.

Som *etisk* fænomen er kærlighed lig med de følelser, der får folk til at gifte sig. Den ægteskabelige kærlighed bygger videre på forelskelsen. Og så ægteskabelig kærlighed er sanselig-sjælelig, men hvor hovedvægten i forelskelse ligger på det sanselige, ligger den i den ægteskabelige kærlighed på det sjælelige. I modsætning til forelskelse, der er så sart og æterisk, at den ikke kan overleve i det lange løb, er ægteskabelig kærlighed mere robust. Det viser sig bl.a. i tilfælde af modgang. Hvor modgang er en trussel mod enhver forelskelse, har den ægteskabelige kærlighed et bolværk i form af det ansvar, som ægtefæller føler for hinanden. Hvor forelskelse ifølge Kierkegaard har tiden som sin fjende, har den ægteskabelige kærlighed tiden som sin ven. Set udefra kan det se temmelig kedeligt ud, men man skal ikke tage fejl. Ægteskabelig kærlighed er lige så inderlig som forelskelse, blot er den vokset fra trangen til at skilte med det. Eller som der står i ENTEN-ELLER: 'Den ægteskabelige kærlighed kommer ikke med udvortes tegn, ikke som den rige fugl med susen og brusen, men den er en stille ånds uforkrænkelige væsen'.

Som *religiøst* fænomen er kærlighed lig med næstekærlighed. Hvor forelskelse og ægteskabelig kærlighed er karakteriseret ved at være sanselig-sjælelig, er næstekærlighed karakteriseret ved at være åndelig. Kristendommen skelner skarpt mellem forelskelse og ægteskabelig kærlighed på den ene side og næstekærlighed på den anden side. Forelskelse og ægteskabelig kærlighed er efter deres natur egoistiske eller 'forkærlighed', som Kierkegaard kalder det, mens næstekærlighed er det stik modsatte. Hvor forelskelse og ægteskabelig kærlighed retter sig mod en bestemt person, er næstekærlighed at elske alle mennesker, - 'ubetinget alle'. I modsætning til forelskelse og ægteskabelig kærlighed, der vil udelukke andre, vil næstekærligheden ikke udelukke en eneste. Vil det sige, at ifølge Kierkegaard må man ikke blive forelsket eller gifte sig!? Nej, selvfølgelig vil det ikke det, for som han skriver i KÆRLIGHEDENS GERNINGER:

'Du skal derfor ikke ophøre at elske den elskede, o langt fra. Så var jo også det ord, næsten, det største bedrag, som er opfundet, hvis du, for at elske næsten, skulle gøre begyndelsen med at opgive at elske dem, for hvem du har forkærlighed. Desuden ville det jo være en modsigelse, thi, da næsten er alle mennesker kan dog vel ingen være udelukket – skulle vi nu sige: mindst den elskede'. Ifølge Kierkegaard er kristendommen realistisk nok til at forudsætte, at mennesket er egoistisk, hvilket jo også fremgår af næstekærlighedsbuddet i Matt. 22.39, hvor der står, at "du skal elske din næste *som dig selv*". Egoismen i mennesket skal ikke afskaffes, for det er umuligt, men næstekærlighedsbuddet er en stående opfordring til ikke at lade den fylde så meget, at man ikke kan rumme andre end sig selv og den elskede.

Næstekærlighed er den mest fuldkomne form for kærlighed, der findes. Den udgår fra Gud og vil genskabe paradiset på jorden. Hvis næstekærligheden rådede, vil ulven og lammet kunne ligge side om side, spædbarnet lege med slangen og ingen ville forvolde ondt, jf. Es 11. Næstekærlighed er en oprindelig trang i ethvert menneske, som vi alle har til fælles, uanset hvor forskellige vi i øvrigt er. Når den undertiden kan være svær at få øje på, er det fordi mennesket ikke vil lade Gud råde, men vil være sin egen herre. Det er det, der sker, når kærlighed kører af sporet og ender i jalousi og skilsmisse. Næstekærlighed er usynlig, et "skjult liv", som kun kan iagttages indirekte. Som et træ kendes på sine frugter, kendes næstekærlighed på de handlinger, den giver anledning til. Næstekærlighed må ikke forveksles med moral. Moral er at agere efter mere eller mindre vedtagne regler, næstekærlighed er at handle af "hjertet". Det var det, den barmhjertige samaritaner gjorde, da han hjalp manden, som var blevet overfaldet af røvere. Næstekærlighed er grænseløs og uudtømmelig, og derfor findes der ikke en facitliste, hvor man kan slå op og se, hvad

der er næstekærlighed. Ifølge Kierkegaard drejer næstekærlighed sig i virkeligheden ikke så meget om, *hvad* man gør, som om *hvordan* man gør. Det er måden, sindelaget, det kommer an på. Således lagde den fattige enke, der omtales i Lukasevangeliet, kun to småmønter i kirkebøssen, men alligevel var det mere end alle de rige tilsammen, for hun gav af det lidt, hun havde, mens de rige gav af deres overflod.

Som religiøs forfatter er det en af Kierkegaards vigtigste pointer, at humanisme og kristendom er to forskellige ting. Et fænomen som kærlighed er velegnet til at illustrere, hvad han mener. Forelskelse og ægteskabeligt samliv har med kærlighed at gøre, men det er om man så må sige menneskelige former for kærlighed, der altid er drevet af en større eller mindre portion egoisme. Kærlighed i kristen forstand er først og sidst kendetegnet ved at være uselvvisk. I en journaloptegnelse spidsformulerer han det som følger:

'Kærlighed er selvfornektelse grundet i forholdet til Gud'.

www.sksor.dk

Om Kierkegaards sag

Kierkegaard skrev og skrev, men hvad ville han egentlig? Det er ikke helt let at blive klog på, hvis man kaster et blik på hans samlede værker. Han debuterede med ENTEN-ELLER, hvor navnlig første del er et festfyrværkeri af underholdning. Kort efter udkom en bog om Abraham, en roman om ulykkelig forelskelse samt endnu et skrift, der blot ville underholde. Så fulgte bl.a. en bog om angst og en række filosofiske og religiøse værker, men også enkelte lejlighedsarbejder i form af teater- og samfundskritik. Sideløbende med alt dette udgav han en lang række opbyggelige taler. Forfatterskabet slutter med de flyveblade, han udsendte som led i sit opgør med folkekirken. Alligevel taler han igen og igen om sin 'sag', - altså i ental. Hvordan kan et forfatterskab, der stritter i så mange retninger være en sag?

At have en sag betyder at være dedikeret, at ville noget bestemt. Det er det, der ligger i udtrykket at brænde for en sag, og det er også sådan, Kierkegaard bruger det. At han overhovedet blev en mand med en sag skyldes flere ting, hvoraf han selv fremhæver sine intellektuelle evner og den omstændighed, at han havde arvet en stor formue. Han havde med andre ord råd til at mene, hvad han ville uden at skulle tage karrieremæssige hensyn. Her udover var der især tre begivenheder, som fik stor betydning.

Den første har med forlovelsen i 1840/41 at gøre. Det rystede ham i hans grundvold, at han ikke egnede sig til at blive ægtemand og familiefar. Ifølge ham selv var det angiveligt dét, der var årsagen til, at han blev forfatter. 'Som den, der selv blev ulykkelig (...) ønsker at hjælpe andre, som formår at blive lykkelig, således har jeg forstået min opgave' hedder det således i en dagbogsoptegning.

Den anden begivenhed var den pressehetz, han blev genstand for i 1846. Som følge af den opdagede han en side af kristendommen (læs: lidelse), som han ikke tidligere havde været opmærksom på. Efter hetzen fik det religiøse en mere fremskudt plads, end det hidtil havde haft. Fra da af anså han det for sin opgave at gøre opmærksom på, hvad kristendom er og få folk til at tage den alvorligt. Ingen bliver født som kristen, og man bliver det heller ikke ved at blive døbt og gå i kirke juleaften. "At inderliggøre det at være og blive kristen" blev fra da af forfatterskabets hovedtema.

Den tredje begivenhed var vedtagelsen af grundloven i 1849. Efter Kierkegaards mening svigtede præstestanden katastrofalt ved ikke gøre mere for at forhindre sammenblandingen af stat og kirke. I hans øjne var det en skandale grænsende til blasfemi, at kristendommen blev reduceret

til noget, som et flertal i Folketinget i princippet kan bestemme over. Efter den tid følte han sig i stigende grad "religiøst udkommanderet", dvs. som en slags reformator, der havde til opgave at rydde op i middelmådigheden. Især blev præsterne genstand for hans kritik, fordi han syntes, at de var mere optaget af at mele deres egen kage end at forkynde en ren og uforfalsket kristendom.

At først forlovelsen, siden pressehetzen og til sidst grundloven fik stor betydning for Kierkegaards sag, indebærer, at den udviklede sig over tid. Som årene gik beskrev han den med en lang række forskellige udtryk og vendinger så som at tjene en idé, at gøre menneskene opmærksomme, at inderliggøre, at sætte det kristelige ind i refleksion, at anbringe efterfølgelsen, at standse en løgnagtig udbredelse af kristendommen, at anbringe en smule redelighed etc. For at gøre en lang historie kort kan man sige, at fra oprindeligt at have været et ønske om at hjælpe sine medmennesker til at leve et lykkeligt liv endte sagen med at handle om hans nyfortolkning af kristendommen med 'den enkelte' og lidelse som de centrale begreber.⁵ Det er denne nyfortolkning af kristendommen, han sigter til med bemærkningen om, at han havde givet sin sag så meget 'fart ind i fremtiden', at han var sikker på, at den ville gå sin sejrsgang efter hans død. På det punkt må man dog nok sige, at han tog fejl. Hans puritanske kristendomsforståelse er aldrig slået igennem i folkekirken, hvor det i stedet er Grundtvigs lyse og livsbekræftende kristendomsforståelse, der har sejret. Det huer næppe Kierkegaard, men i evigheden er det indtil videre Grundtvig, der har håneretten.

Endnu et aspekt må nævnes, når talen er om hans sag, fordi 'et er at være skarpsindig i bøger, et andet er dialektisk at fordoble det i eksistens'. Oversat til nudansk betyder det, at han i modsætning til de fleste intellektuelle ikke nøjedes med at mene noget, men også tog konsekvensen af det. Kierkegaard *levede* så at sige sin sag: 'På den er der ofret alt, tid, kræfter, penge alt, alt', hedder det således i en dagbogsoptegnelse fra 1853. Også pøbelforfølgelsen efter pressehetzen og de dannede og intellektuelles afvisning anså han for en del af prisen. Det er utvivlsomt rigtigt, at det ikke var let at være ham, men med al respekt var han også god til at beklage sig. Ingen andre steder trækker han så meget på sin læsers velvilje som i dagbøgerne fra de sidste år, hvor han igen og igen noterer, hvor meget han lider, hvor hårdt det er at være ham, at han udholder uhyre anstrengelser etc.

⁵ Det er der redegjort for i artiklerne Om den enkelte (side 19–22) og Om Kirkegaards kristendomsforståelse II (side 7–10), så det skal ikke gentages her.

En sag kan man have af forskellige grunde. Ifølge Kierkegaard er de tre mest almindelige at opnå personlig fordel, at tage sig godt ud i andres øjne eller at få folk til at gå ind for sagen, så den kan trumfes igennem. Det brød han sig ikke om. Som idealist var han selv drevet af en stærk indre overbevisning. I dagbøgerne spørger han ganske vist ofte sig selv, hvad det skal nytte, men svaret er hver gang det samme: 'Jeg kan det ikke anderledes'. Der var en sandheds- og idélidenskab i ham, som præger hele forfatterskabet, og som kulminerede under det afsluttende opgør med folkekirken. Det vakte angiveligt så meget vrede, at han frygtede for at blive overfaldet, når han gik på gaden, men heller ikke det var nok til at standse ham. Kirkestormen drejer sig ikke kun om teologisk uenighed; den er også et lærestykke i kæmp for alt, hvad du har kært.

Hvordan kan et forfatterskab, der stritter i så mange retninger, være en sag? Det nærliggende svar er, at det kan det heller ikke, medmindre selve skriveprocessen er sagen. Det er der nogle af Kierkegaards kritikere, som mener. Et andet svar kunne være, at han anvender ordet i to betydninger: en snæver, hvor det handler om hans kristendomsforståelse og en bredere, hvor det er samlebetegnelse for den rigdom af tanker og overvejelser, han gjorde sig om det at være menneske.

Om enfoldighed

Enfoldig er et ord, man normalt ikke forbinder med Kierkegaard, fordi han tværtimod er kendt for at være en svært tilgængelig forfatter. Det er rigtigt, at han kan være svær at læse, men det er en misforståelse, at enfoldighed ikke har noget med ham at gøre. Det var den, han voksede op med, og det var den, som han efter en lang omvej vendte tilbage til.

Enfoldig kan man være på to måder: godtroende eller en god troende. Kierkegaards barndomshjem var enfoldigt i begge betydninger. Moren var enfoldig i den første betydning. Det var ikke fra hende, at sønnen havde arvet sine intellektuelle evner. Hun kunne vist nok læse, men ikke skrive sit eget navn. På god bibelsk vis synes hun at have set det som sit livs opgave at adlyde sin mand, herunder føde hans syv børn. Udtrykket 'en stille ånds uforkrænkelige væsen', der forekommer adskillige gange i Kierkegaards skrifter, kan meget vel være inspireret af morens milde og sagtomdige væsen. Faren, der var 56 år, da Søren Kierkegaard blev født, var enfoldig i den anden betydning. Han var religiøs på en gudfrygtig og inderlig måde. Han var ud af fattig bondeslægt, men ved flid og forretningsmæssig snilde havde han arbejdet sig op og tjent en formue. Det var dog ikke så meget pengene, der prægede hjemmet, som hans fromhed. Bl.a. praktiserede han en gammel almueskik med at slå op et tilfældigt sted i biblen og tolke det som et varsel om, hvad der ville ske. Og som en velhavende mand, der havde trukket sig tilbage fra forretningslivet, havde han rigelig tid til at læse bibelhistorie med sine børn og tage familien med til møder i den pietistiske forening, som han var et fremtrædende medlem af.

På den baggrund er det ikke svært at forestille sig det kulturchok, Søren Kierkegaard oplevede, da han efter studentereksamen i 1830 trådte ind ad døren på Københavns universitet. Med sin eminente begavelse følte han sig hurtigt som en fisk i vandet, og dermed begyndte en 15 år lang intellektuel rejse, der kulminerede i første halvdel af 1840'erne: først tog han teologisk embedseksamen, året efter blev han magister på en afhandling om ironi, og derefter udgav han i hurtigt tempo en række bøger, der gjorde ham kendt langt ud over de dannede og litterære kredse. Da han i slutningen af 1845 satte punktum for AFSLUTTENDE UVIDENSKABELIG EFTERSKRIFT, havde hans anseelse aldrig været større. Hvad der derefter skete er velkendt. I et anfald af overmod udfordrede han det satiriske ugeblad Corsaren, der svarede igen med en pressehetz, som bl.a. ved hjælp af nærgående karikaturtegninger gjorde ham til grin i hele byen. Kierkegaard fastholdt til sin død, at han udfordrede bladet i protest mod den

presseetik eller rettere mangel på samme, som bladet efter han mening stod for, men ikke én af hans venner og bekendte kom ham til undsætning. I løbet af kort tid gik han fra at være en feteret forfatter til at blive betragtet som en halvskør person, der lå, som han havde redt. Han følte sig svigtet på en måde, som han aldrig helt kom sig over.

Corsar-striden blev et vendepunkt i Kierkegaards liv for så vidt som modgangen modnede ham. Lidt forenklet kan man sige, at efter 15 års intellektuel rejse væk fra barndomshjemmet, blev de sidste ti år af hans liv en rejse tilbage til den enfoldighed, han var rundet af. Navnlig blev den intellektuelle tilgang til verden og tilværelsen skubbet i baggrunden til fordel for en mere personlig tilegnelse af kristendommen. Kierkegaard blev aldrig pietist som sin far, men han blev religiøs på samme gudfrygtige og inderlige måde. F.eks. følte han sig overbevist om, at modgangen som følge af Corsar-striden var Guds måde at opdrage ham på. Også i forfatterskabet skete der ændringer, idet såvel de æstetiske temaer som den lette tone blev skubbet i baggrunden. Ifølge Kierkegaard er udviklingen i forfatterskabet ikke fra det enfoldige til det intellektuelle, men fra det intellektuelle til det enfoldige, og den udvikling blev forstærket efter Corsar-striden. Ikke kun med udgivelse af en lang række opbyggelige taler, men også med en bog som INDØVELSE I CHRISTENDOM, der er tydeligt inspireret af forældrenes måde at være religiøse på.

Det er blevet sagt om Kierkegaard, at han 'ofrede intellektet', dvs. at han anså religiøs tro for vigtigere end forstand og klogskab. Det er en sandhed med modifikationer, bl.a. fordi det ville være underligt, at en mand, der notorisk var lynende intelligent, skulle have set ned på forstand og klogskab. Kierkegaard satte aldrig spørgsmålstegn ved forstandens værdi inden for f.eks. teknik og naturvidenskab, hvor han anerkendte, at den havde ført til betydelige resultater. Men når det er sagt, så er det rigtigt, at han ikke brød sig om 'forstandsforhærdelse', dvs. den udelukkende fornuftsstyrede, rationelle indstilling, der ikke anerkender andet end det, der kan måles og vejes. Ifølge Kierkegaard er det ikke primært hjernevolumen, der adskiller mennesker fra dyr, men derimod 'ånd'. Mennesket er først og fremmest 'ånd', dvs. et religiøst væsen, mens forstand er en sekundær evne på linje med at kunne se og at kunne høre. 'Ånd' er så at sige den hovedbygning, som mennesket rent antropologisk bor i, mens forstanden er at sammenligne med portnerboligen ved siden af. I kraft af at være 'ånd' har ethvert menneske adgang til Gud, og derfor gælder det, at 'i forhold til kristendommen er en skomager, en skrædder, en håndværksmand lige så meget en mulighed, som den største lærde og det bedste hoved'.

Som religiøs forfatter kritiserede Kierkegaard, at kristendommen i stigende grad var blevet gjort til en sag for kloge hoveder. Det var begyndt langt tilbage i tiden, men kulminerede efter hans opfattelse i hans samtid. Forstanden var gjort til overdommer, ikke kun indenfor teknik og naturvidenskab, hvor den hører hjemme, men også på det religiøse område, hvor den absolut ikke hører hjemme. Kernen i kristendommen er den påstand, at Gud for 2000 år siden manifesterede sig i rum og tid i skikkelse af Jesus. Det kan man tro på eller lade være, men det hverken kan eller skal begribes. Alligevel lod man fra officiel side som om Det Nye Testamente er svært at forstå, og at der derfor var brug for den ene lærde afhandling efter den anden for at finde frem til den rette forståelse af kristendommen. 'Hykleri', vrissede Kierkegaard: 'Det Nye Testamente er ikke givet, for at du skal øve dig i at fortolke dunkle steder, men for at du skal handle derefter.' Det er ikke svært at forstå, hvad det vil sige at vende den anden kind til, det er ikke svært at forstå, hvad det vil sige at sælge hvad man ejer og give pengene til de fattige, det er ikke svært at forstå hvad det vil sige at bede for sine fjender, - det svære er at *gøre* det. Med et af Kierkegaards yndlingscitatater fra biblen er lydighed Gud kærere end vædderens fedme, og kristeligt set er det sande enfoldige at adlyde det, man forstår, ikke at spekulere og ræsonnere over det, man ikke forstår. Eller som det hedder i det lille skrift om forfatterskabet, som han udgav i 1851: 'Man reflekterer sig ikke ind i kristendom, men man reflekterer sig ud af andet og bliver, enfoldigere og enfoldigere, kristen.'

I litteraturvidenskaben arbejder man med en hjemme-ude-hjemme model, der er den skabelon, som klassiske dannelsesromaner er skåret over: først er helten hjemme, derefter rejser han ud i verden og gør sine erfaringer, inden han vender hjem igen med øget indsigt. Den model passer også på Søren Kierkegaard. Efter en lang intellektuel rejse væk fra barndomshjemmet vendte han tilbage til den enfoldighed, som han var rundet af. I følgende citat fra en af de mange opbyggelige taler er der både sønlig hengivenhed og selverkendelse: 'O, velsignede korthed, salig den enfoldighed, som hurtigt griber, hvad klogskaben, trættet i forfængelighedens tjeneste, langsomt begriber.'